

36147

i.Ü.
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH BÖLÜMÜ
ESKİÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI

H A R R A N T A R İ H İ

(Başlangıcından Yeni Babil Dönemi'nin Sonuna Kadar)

Yüksek Lisans Tezi

AYNUR ÖZFİRAT

139

Tez Yürütücüsü
Doç.Dr. VELİ SEVİN

1988 - İSTANBUL

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I-II
BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR.....	III-XVIII
GİRİŞ.....	1-5
I. TARİHİ COĞRAFYASI	
A) Adı.....	7-9
B) Konumu ve Topografyası.....	9-16
II. HARAN VE YAKIN ÇEVRESİNİN TARİHSEL VE KÜLTÜREL GELİŞİMİ: Başlangıcından Yeni Babil Dönemi'nin Sonuna Kadar	
A) Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağı	
1- Kalkolitik Çağ.....	18-20
2- İlk Tunç Çağı.....	20-23
B) Orta ve Son Tunç Çağları.....	23-33
C) Yeni Assur Dönemi.....	33-53
D) Yeni Babil Dönemi.....	53-60
E) Roma Egemenliği Dönemi'nin Sonuna Kadar	
Kentin Tarihine Genel Bakış.....	60-63

III. KENT DOKUSUNUN TANIMI

A) Karşılaştırmalı Genel Tanım.....65-70

B) Sin Tapınağı (E.hul.hul).....70-86

IV. SONUÇ.....88-90

KATALOG.....92-102

ORTA VE YENİ ASSUR KRALLAR LİSTESİ.....103-104

LEVHALAR VE HARİTALAR LİSTESİ.....105-109

LEVHALAR

HARİTALAR

ÖNSÖZ

Güneydoğu Anadolu'nun en büyük tarihi kenti olan Harran, Ortaçağ'daki öneminin yanında, Eskiçağ'da da Ay Tanrısı Sin'in kültüyle ünlüydü. Bu büyük ünlüne karşılık, özellikle son zamanlarda ve giderek artan Assur yazılı belgelerinin ışığında kentin Eskiçağ'daki tarihine ilişkin bir monografyanın yapılmamış olması önemli bir eksiklik olarak kabul edilmelidir.

Biz bu çalışmamızda hem yazılı belgeler ve hem de arkeolojik materyalden azami şekilde faydalanarak, kentin, başlangıcından Yeni Babil Dönemi'nin sonuna değin süren uzun tarihinin yeni bir rekonstrüksiyonunu kurmaya gayret ettik. Bu arada, tarihi kopukluğu giderebilmek amacıyla tezimizin son kısmına Klasik Dönem'deki genel tarihini de eklemeyi uygun bulduk.

Bu derecede geniş kapsamlı bir araştırmanın şüphesiz ki, bazı eksiklikleri olmuştur; ancak bunların hoşgörüyü karşılayacağını ümitlenmekteyim.

Öncelikle konu üzerinde çalışmamı sağlayan ve tezimi yöneten hocam, sayın Doç. Dr. Veli Sevin ile her türlü sorunumda bana yardımcı bulunan hocam, sayın Doç. Dr. N. Taner Tarhan'a

II

minnet ve şükranlarımı sunarım. Bunun yanında Urfa Müzesi ve Harran Ovası'ndaki incelemelerimiz sırasında elinden gelen tüm kolaylığı sağlayan Müze Müdürü sayın Adnan Mısır'a, filolojik bazı sorunlarımızla ilgili açıklamalarından dolayı hocam, sayın Doç. Dr. Ali M. Dinçol'a sayın Uzman Belkıs Dinçol, sayın J. Nicholas Postgate ve sayın Prof.Dr. Alfonso Archi'ye, son olarak da Prehistorik malzeme konusunda değerli görüşlerinden yararlandığım hocalarım, sayın Prof. Dr. Refik Duru ve sayın Doç. Dr. Mehmet Özdoğan ile tezimin hazırlanması sırasında her türlü yardımı gördüğüm Şadan Alptekin ve Ar. Gör. Kemalettin Köroğlu'na teşekkürü bir borç bilirim.

Tarabya 1988

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

a) Kaynaklar

Amnianus Marcellinus

AMMIANUS MARCELLINUS, Rerum Gestarum hibri, ed. J.C.
Rolfe (Loeb), (London 1936-1964).

ARAB

LUCKENBILL, D.D., Ancient Records of Assyria and Baby-
lonia I-II (Chicago 1926-27).

ARI

GRAYSON, A.K., Assyrian Royal Inscriptions I-II
(Weisbaden 1976).

Cassius Dio

CASSIUS DIO, Historia Romana, ed. E. Cary (Loeb)
(London 1954)

Dimaşki

DİMAŞKİ, Nokhbet ed-dahr fı'adjaibil-biri wal-bah'r ,
ed. A.F. Mehren (Copenhagen 1874).

El-Bîrûnî

EL-BİRÜNİ, Chronologie Orientalischer Völker von
Al-Bêrûnî, ed. E. Sachau (Leipzig 1923)

IV

Herodian

HERODIAN, Ab exessu Divi Marci libri octo, ed. K. Stavenhagen (Teubner 1922).

Herodot

HERODOT, Herodot Tarihi, çev. M.Ökmen (İstanbul 1983²)

Ibn Cübeyr

IBN CÜBEYR, The Travels of Ibn Jubayr, ed. W. Wright (Leiden 1907).

Ibn Şaddad

IBN ŞADDAD, al-Alağ al-hatıra fi zikr umana aş-Sam val-cazıra, ed. ad-Dahhan (Dımışq 1955).

Plinius

PLINIUS, Naturalis historia, ed. H.R. Rackham (Loeb), (London 1947).

Plutarkhos

PLUTARKHOS, Bioi Paralelloï, ed. B.Perrin (Loeb) (London 1959).

Procopius

PROCOPIUS, De aedificiis, ed. H.B. Dewing (Loeb) (London 1961).

RCAE

WATERMAN, I.W., Royal Correspondance of the Assyrian Empire I-IV (Ann-Arbor 1930).

Xenophon

XENOPHON, Kyropedia, ed. W. Miller (Loeb) (Londdn 1953).

b) Modern eserler:

Albright

ALBRIGHT, W.F., "Syria, the Philistines, and Phoenicia",
CAH II/2 (Cambridge 1975), 507-536.

ADB

JOHNS, C.H.W., An Assyrian Doomsday Book (Leipzig 1901).

Amiet

AMMET, P., ve diğ., Art in the Ancient World (London
 1980).

Andrae^a

ANDRAE, W., Die Stelenreihen in Assur (Leipzig 1913)

Andrae^b

-----, Die Jüngereren Ischtar-Tempel in Assur
 (Osnabrück 1967).

ANET

OPPENHEIM, A.L., "Babylonian Historical Texts", Ancient
 Near Eastern Texts Relating to the Old Testament
 I-II, ed. J.B. Pritchard (Princeton 1969³), 265-317.

Archi^a

ARCHI, A., "The Personal Names in the Individual Cities",
Iuaderni di Semetistica 13. Studies on the Language
 of Ebla, ed. P. Fronzardi (Frienze 1984), 225-251.

Archi^b

-----, "Anatolia and Ebla: The Case of a Not Recor-
 ded Contact", XXXIV. Uluslararası Assiriyoloji Kon-
 gresi Bildiri Özetleri (İstanbul 1987), 4-5.

VI

AS Anatolian Studies.

Braidwood

BRAIDWOOD, R.J., - BRAIDWOOD, L.S., Excavations in the Plain of Antioch I: The Earlier Assemblages Phases A-J. OIP LXI (Chicago 1960).

CAD The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (Chicago 1956).

CAH The Cambridge Ancient History.

Chesney

CHESNEY, R.A., The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris I-II (New York 1969²)

Chwolson

CHWOLSON, D.D., Die Ssabier und der Ssabismus I-II (Amsterdam 1965).

Creswell

CRESWELL, K.A.C., Early Muslim Architecture I-II (Oxford 1932-40).

Darkot

DARKOT, B., "Harrân", İslam Ansiklopedisi 5, 1950, 299-300.

De Vaux

DE VAUX, C.B., "Sâbifler", İslam Ansiklopedisi 10, 1967, 9-10.

VIII

Dönmez-Brice

DÖNMEZ, A., - BRICE, C.W., "The Distribution of Some Varieties of Early Pottery in South-East Turkey" Iraq XI, 1949, 44-54.

Eriñç

ERİNÇ, S., "Kültürel Çevrebilim Açısından Güneydoğu Anadolu", H. Çambel - R.J. Braidwood, Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları (İstanbul 1980), 65-72.

Erkanal

ERKANAL, H., "1984 Girnavaz Kazıları", VII. KST (Ankara 1985), 201-210.

Finkelstein

FINKELSTEIN, J.J., "Assyrian Contracts from Sultantepe", AS 7, 1957, 137-145.

Forrer

FORRER, E., Die Provinzeinteilung des Assyrischen Reiches (Leipzig 1920).

Gadd^a

GADD, C.J., "Note on the Stele of Aşağı Yarımca", AS 1, 1951, 108-110.

Gadd^b

-----, "Archaeological Work in Turkey 1951", AS 2, 1952, 11-13.

Gadd^c

-----, "The Harran Inscriptions of Nabonidus", AS 8, 1958, 35-92.

VII.

del Monte-Tischler

del MONTE, G.- TISCHLER, J., Répertoire Géographique
des Textes Cunéiforms 6 : Die Orts-und Gewässer-
namen der hethitischen Texte (Weisbaden 1978).

von Dietrich

von DIETRICH, M., Die Aramäer Südbabyloniens in der
Sargonidenzeit (700-648) AOAT 7 (Neukirchen 1970).

Dirvâna

DIRVÂNA, S., "Cerablus civarında Yunus'ta bulunan Tell
Halaf keramikleri" Belleten 8, 1944, 403-420.

Drijvers

DRIJVERS, H.J.W., "Some new Syriac inscriptions and
archaeological finds from Edessa and Sumatar Ha-
rabesi", Bulletin of the school of Oriental and
African Studies, University of London XXXVI/1,
1973, 1-14.

Dossin^a

DOSSIN, G., "Benjaminites dans les textes de Mari"
Mélanges syriens offerts à M. René Dussaud II
(Paris 1939), 981-996.

Dossin^b

-----, Correspondance de Šamši-Addu, Archives
Royales de Mari IV (Paris 1951).

Dossin^c

-----, Correspondance de Iašmah-Addu, Archives
Royales de Mari V (Paris 1952).

Goetze^a

GOETZE, A., "An Old Babylonian Itinerary", JCS VII/2, 1953, 51-72.

Goetze^b

-----, "The Struggle for the Domination of Syria (1400-1300 B.C.)", CAH II/2 (Cambridge 1975), 1-20.

Gökçe-Lloyd

GÖKÇE, N., - LLOYD, S., "1951 yılında Milli Eğitim Bakanlığı ve İngiliz Arkeoloji Enstitüsü tarafından yapılan Sultantepe Kazısı", Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi XI/1, 1953, 109-123.

Groneberg

GRONEBERG, G., Répertoire Géographique des Textes Cunéiforms 3 : Die Orts und Gewässernamen der altbabylonischen Zeit (Weisbaden 1980).

Gurney

GURNEY, O.R., "The Sultantepe Tablets", AS 2, 1952, 25-35.

Güterbock

GÜTERBOCK, H., "Deeds of Suppiluliuma", JCS X/4, 1956, 107-130.

Haller-Andrae

HALLER, A., - ANDRAE, W., Die Heiligtümer des Gottes Assur und der Sin-Samas Tempel in Assur. WVDG 67 (Berlin 1955).

Hallo

HALLO, W.W., "The Road to Emar", JCS XVIII/3, 1964,
57-88.

Hauptmann

HAUPTMANN, H., "Lidar Höyük 1981", Türk Arkeoloji
Dergisi XXVI/2, 1983, 93-110.

Hill

HILL, G.F., Catalogue of the Greek Coins of Arabia,
Mesopotamia and Persia (Bologna 1965).

JCS Journal of Cuneiform Studies.

Jones

JONES, A.H.M., The Cities of the Eastern Roman
Provinces (Oxford 1971).

Kessler

KESSELER, K., Untersuchungen zur historischen
Topographie Nordmesopotamiens (Wiesbaden 1980).

Korfmann

KORFMANN, M., Tilkitepe: Die ersten Ansätze
prähistorischer Forschung in der östlichen Türkei.
Istanbuler Mitteilungen. Beiheft 26, 1982.

KST Kazı Sonuçları Toplantısı.

Kupper

KUPPER, J.R., "Northern Mesopotamia and Syria", CAH
II/1 (Cambridge 1973), 1-39.

Kühne

KÜHNE, H., Die Keramik vom Tell Chuera (Berlin 1976).

Lloyd^a

LLOYD, S., "Sultantepe", AS 4, 1954, 101-110.

Lloyd^b

-----, The Archaeology of Mesopotamia (London 1978).

Lloyd-Brice

LLOYD, S.,- BRICE, W., "Harran", AS 1, 1951, 77-111.

Lloyd-Gökçe

LLOYD, S.,- GÖKÇE, N., "Sultantepe: Anglo-Turkish
Joint Excavations, 1952", AS 3, 1953, 27-51.

Loud

LOUD, G., Khorsabad I: Excavations in the Palace and
a City Gate, OIP XXXVIII (Chicago 1936).

Loud-Altman

LOUD, G.,- ALTMAN, B.C., Khorsabad II: The Citadel and
the Town, OIP XL (Chicago 1938).

Mallowan^a

MALLOWAN, M.E.L., "The Excavations at Tell Chagar
Bazar and Archaeological Survey of the Habur
Region, 1934-35", Iraq III/1, 1936, 1-85.

Mallowan^b

-----, "The Syrian City of Til Barsib", Antiquity
1937, 328-339.

Mallowan^c

-----, "Excavations at Tell Brak and Chagar
Bazar", Iraq IX, 1947, 1-257.

Mallowan^d

-----, Ninrud and its Remains I (London 1966).

Mallowan-Cruikshank^a

MALLOWAN, M.F.L.,- CRUIKSHANK, R.J., "Excavations at
Tell Arpachiyah", Iraq II/1, 1933, 1-178.

Mallowan-Cruikshank^b

-----, "Excavations in the Balih Valley",
Iraq VIII, 1946, 111-159.

Munn-Rankin^a

MUNN-RANKIN, J.M., "Diplomacy in Western Asia in the
Early Second Millennium B.C.", Iraq XVIII/1,
1956, 68-110.

Munn-Rankin^b

-----, "Assyrian Military Power 1300-1200 B.C.",
CAH II/2 (Cambridge 1975), 274-306.

Munsell Soil Color Charts (Baltimore 1975).

Nashed

NASHED, K., Répertoire Géographique des Textes
Cunéiformes IV: Die Orts- und Gewässernamen
der mittelbabylonischen und mittelassyrischen
Zeit (Wiesbaden 1982).

Naumann

NAUMANN, R., Eski Anadolu Mimarlığı (Çev. B. Madra),
(Ankara 1985).

Oates

OATES, D., Studies in the Ancient History of Northern Iraq (London 1968).

Olmstead^a

OLMSTEAD, A.T., "The Calculated Frightfulness of Ashur Nasir Apli", Journal of the American Oriental Society 38, 1918, 209-268.

Olmstead^b

-----, History of the Persian Empire (Chicago 1959²).

Olmstead^c

-----, History of Assyria (Chicago 1975³).

Oppenheim

OPPENHEIM, A.L., Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilisation (Chicago-London 1964).

Parrot

PARROT, A., Assur (Gaillimard 1969).

Parpola^a

PARPOLA, S., Neo-Assyrian Toponym, AOAT 6 (Neukirchen 1970).

Parpola^b

-----, Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal I-II, AOAT 5 (Neukirchen 1970).

Parpola^c

-----, State Archives of Assyria I: The
Correspondance of Sargon II, Part I: Letters
from Assyria and the West (Helsinki 1987).

Pecirkova

PECIRKOVA, J., "The Administrative Organization of
the Neo-Assyrian Empire", Archiv Orientalni 45
1977, 211-228.

Pfeiffer

PFEIFFER, R.H., State Letters of Assyria (New Haven
1935).

Postgate^a

POSTGATE, J.N., Neo Assyrian Royal Grants and Decrees,
Studia Pohl I (Roma 1969).

Postgate^b

-----, "Harran", Reallexikon der Assyriologie
4, 1972-75, 122-125.

Postgate^c

-----, The Governor Palace Archive (Hetford
1973).

Postgate^d

-----, "The Inscription of Tiglath-Pileser III
at Mila Nergi", Sumer XXIX, 1973, 47-59.

Postgate^e

-----, "The Bit Akiti in Assyrian Nabu Tempels",
Sumer XXX, 1974, 51-72.

Prag

PRAG, K., "The 1959 Deep Sounding at Harran in Turkey",
Levant 2, 1970, 63-94.

Preusser

PREUSSER, K., Nordmesopotamische Baudenkmäler
altchristlicher und islamischer Zeit I-II
(Leipzig 1910).

Reade^a

READE, J., "The Neo-Assyrian Court and Army: Evidence
from the Sculptures", Iraq XXXIV, 1972, 87-111.

Reade^b

-----, "Neo-Assyrian Monuments in their Historical
Context", Assyrian Royal Inscriptions: New
Horizons, ed. F.M. Fales, Orientalis Antiqui
Collectio XVII (Roma 1980), 142-167.

Russel^a

RUSSEL, H.F., "Shalmanesser's Campaign to Urartu in
856 B.C. and the Historical Geography of Eastern
Anatolia According to the Assyrian Sources",
AS XXXIV, 1984, 171-201.

Russel^b

-----, "Archaeological Evidence for the Assyrians
in South-East Turkey in the First Millennium B.C."
ed. A. Çilingiroğlu, Anadolu Demir Çağları
(İzmir 1987), 54-64.

Rice

RICE, D.S., "Medieval Harran: Studies on its
Topography and Monuments I" AS 2, 1952, 36-84.

Roux

ROUX, G., Ancient Iraq (Penguin Books 1983²)

Röllig

ROLLIG, W., "Karrhai", Der Kleine Pauly 3 (Stuttgart
1969), 130.

Sachau

SACHAU, E., Reise in Syrien und Mesopotamien
(Leipzig 1883).

Saggs^a

SAGGS, H.W.F., The Greatness that was Babylon
(London 1969³).

Saggs^b

-----, "Neo-Babylonian Fragments from Harran",
Iraq XXXI/2, 1969, 166-169.

Schmidt

SCHMIDT, H., Tell Halaf I (Berlin 1943).

Segal

SEGAL, J.B., Edessa "The Blessed City", (Oxford 1970).

Smith

SMITH, S., Babylonian Historical Texts (London 1924).

XVII

Sulimirski

SULIMIRSKI, T., "The Background of the Ziwiye find and its Significance in the Development of Scythian Art", Bulletin of the Institute of Archaeology University of London 15, 1978, 7-33.

Tarhan^a

TARHAN, T., Eskicağ'da "Kimmerler Problemi", (İstanbul 1972) "Yayımlanmamış doktora tezi".

Tarhan^b

-----, "Urartu Devletinin Kuruluş Evresi", Anadolu Araştırmaları VIII, 1980, 69-114.

Taylor-Williams-Waechter,

TAYLOR, J. du P.,- WILLIAMS, M.V.S., WAECHTER, J., "The Excavations at Sakçe Gözü", Iraq XII/2, 1950, 53-138.

Thompson

THOMPSON, C.R., "A Selection from the Cuneiform Historical Texts from Nineveh (1927-32)", Iraq VIII/2, 1940, 85-131.

Thureau-Dangin-Barrois

THUREAU-DANGIN, F.,-BARROIS, A.,-DOSSIN, G.,-DUNAND, M., Arslan-Tash (Paris 1931).

Thureau-Dangin-Dunand

THUREAU-DANGIN, F.,-DUNAND, M., Til Barsib (Paris 1936).

Tobler

TOBLER, A.J., Excavations at Tepe-Gawra (Philadelphia 1950).

Ungand

UNGAND, A., "Eponym", Reallexikon der Assyriologie II
sub 1938, 412-457.

Unger

UNGER, E., "Harran", Reallexikon der Vorgeschichte 5,
1926, 127-128.

van Loon

van LOON, M.N., "Hamman et-Turkman on the Balikh: First
Results of the University of Amsterdam's 1984
Excavation", Akkadica 44, 1985, 21-40.

Weidner^a

WEIDNER, E.F., Politische Dokumente aus Kleinasien:
Boghazköi-Studien, Heft 8 (Leipzig 1923).

Weidner^b

-----, "Die Kämpfe Adadnerâris I gegen Hanigalbat",
Archiv für Orientforschung 5, 1928-29, 89-100.

Weissbach

WEISSBACH, "Képpai", Paulys Realencyclopädie der
Classischen Altertumswissenschaft X/2, 1919, 2009-
2021.

Wilson

WILSON, J.V.K., The Nimrud Wine List (London 1972).

Wiseman^a

WISEMAN, D.J., Chronicles of Chaldean Kings (London
1956).

XVIII

Wiseman^b

-----, "The Vassal-Treaties of Esarhaddon",
Iraq XX/1, 1958, 1-99.

Woolley

WOOLLEY, L., Ur Excavations V: The Ziggurat and its
Surroundings (New York 1939).

Yardımcı^a

YARDIMCI, N., "Harran-1983", VI. KST (İzmir 1984),
79-91.

Yardımcı^b

-----, "1984 Harran Kazı ve Onarım Çalışmaları",
VII. KST (Ankara 1985), 239-260.

Yardımcı^c

-----, "1985 Harran Kazı ve Restorasyon Çalış-
maları", VIII. KST (Ankara 1986), 273-296.

Yardımcı^d

-----, "Harran Kazısı", Eski Eserler ve Müzeler
Bülteni 7, 1986, 13-19.

G İ R İ Ş

Güneydoğu Anadolu'nun en önemli tarihi merkezlerinden biri olan Harran üzerine yapılan çalışmalar sayıca fazla değildir. Oysa Tevrat'ta İbrahim Peygamber ile ilgili olarak adı çok sık anılan bu merkez¹ XIX. yüzyılın ortalarından beri seyyahların dikkatini çekmişti. İlk kez R.C. Chesney² ve G. P. Badger'in³ incelemelerine sahne olan bu kentte 1879 yılında E. Sachau⁴ harabelerin bir krokisini çizip, çoğu Ortaçağ'a giden mimari kalıntılardan söz etmiştir. Bu ilk çalışmalardan bir süre sonra XX. yüzyıl başlarında C. Preusser'in⁵ yüzey araştırmasının ardından G.L. Bell⁶, J. Strzygowski⁷ ve K.A.C. Cresswell⁸ ile T.E.Lawrence⁹ kentte daha çok Ulu Cami üzerinde çalışmışlardır.

1 Tekvin 11:31, 11:32, 12:4, 27:43, 28:10, 29:4; Krallar II 19: 12; İşaya 37:12; Hezekiel 23:1.

2 Chesney I 115 vd.; II 31 vdd.

3 The Nestorians and their Rituals (London 1852); Lloyd-Brice 77.

4 Sachau 217 vd.

5 Preusser I 59 vd.; II Taf. 72-77.

6 The Palace and Mosque at Ukhaidir; Bkz. Lloyd-Brice 77.

7 Strzygowski 321 vdd.

8 Cresswell I 406 vdd.; II 21.

9 Oriental Assembly; Bkz. Lloyd-Brice 77.

Anlaşılacağı üzere, bu ilk çalışmalarda tüm dikkatler Ortaçağ kalıntıları ve özellikle Büyük Cami üzerinde toplanmış olduğundan, kentin daha eski dönemlerdeki durumuna ışık getirici hiç bir yarar sağlamış değillerdir. Bunun yanında kentle ilgili en ayrıntılı iki çalışma, her ne kadar yalnızca kaynakların sağladığı verilere göre yazılmışlarsa da, 1856'da D. Chwolsohn'un¹⁰ Harranlı Sabiler üzerine yaptığı inceleme ile A. Mez'in¹¹ 1892 yılında doktora tezi olarak gerçekleştirdiği, kentin Arap fethine kadar (M.S. 639) olan dönemini içeren araştırmadır. Mez'in çalışması Harran'ın eskiçığına ilişkin ilk eser olması açısından dikkat çekicidir. Bunlardan başka C.H.W. Johns'un¹² British Museum'daki Assurca tabletlere dayanarak yaptığı, 7. yüzyıl Harran ve civarının nüfus sayımıyla ilgili olan yayını kente olan ilgiyi arttırmıştır.

I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Harran üzerine yapılan çalışmalar çok uzun bir süre kesintiye uğrar. Bu büyük kesintiden sonra 1949 yılında Harran yakınlarındaki Aşağı Yarımca'da çivi yazılı bir Sin stelinin bulunması yöreye olan ilgiyi yeniden uyandırmış, bunun bir sonucu olarak da S. Lloyd ve W.

10 Chwolsohn I 139 vdd.; II 1 vdd.

11 Die Stadt Harran bis zum Einfall der Araber (Strasbourg 1892). Biz bu çalışmayı tüm gayretlere karşın görme olanağı bulamadık.

12 ADB 7 vdd.

Brice Harran'da 1950 yılında bir yüzey araştırması yaparak kentin tarihi ve topografyası ile ilgili geniş çaplı bir rapor yayınlamışlardır.¹³ Bu ilk çalışmayı, Türk-İngiliz işbirliğiyle yapılan Aşağı Yarımca (1951)¹⁴ ve Sultantepe (1951-1952)¹⁵ kazıları, 1951-1959 arasında da D.S. Rice'ın¹⁶ daha çok Arap fethi ve Moğol istilası arasındaki döneme ilişkin incelemeleriyle Harran Büyük Cami ve höyükteki araştırmaları izlemiştir. Ancak Harran'daki bu çalışmalar, aşağıda da değinileceği üzere, prehistorik tabakalar hakkında önemli bilgiler sağlamış olmakla birlikte, II. ve I. binyıllara ilişkin güçlü bir kanıt sağlayabilmiş değildir. Bugüne kadar kentin, başlangıcından Klasik Çağa değin olan dönemini arkeolojik malzemeyle birlikte değerlendiren tek çalışma K. Prag tarafından 1972 yılında gerçekleştirilmiştir: Esas olarak D.S. Rice'ın 1959'da açtığı "Derin Sondaj"ın Ashmolean Museum'daki malzemesini konu edinen bu çalışmada, yüzeysel olmakla birlikte kentin tarihine de yer verilmiştir¹⁷. Nihayet 1983 yılından günümüze kadar kentte, şimdilik İslami dönem tabakalarında çalışılmakla birlikte N. Yardımcı'nın¹⁸ kazı-

13 Lloyd-Brice 77 vdd.

14 Gadd^b 11 vd.

15 Gökçe-Lloyd 109 vd.; Lloyd-Gökçe 27 vd.

16 Rice 36 vdd.

17 Prag 63 vdd.

18 Yardımcı^a 79 vdd.; Yardımcı^b 239 vdd.; Yardımcı^c 273 vdd.

ları sürmektedir.

Ortaçağ'da önemli bir kültür merkezi durumunda olan Harran M.S. 639'da İyâz bin Ganm tarafından Arap hakimiyetine sokulmuştur. Emevi halifelerinin sonuncusu II. Mervan döneminde (M.S. 744-750) kısa bir süre başkent olmuş¹⁹, kentteki ünlü Ulu Cami de bu dönemde yapılmıştır²⁰. Bununla birlikte en parlak dönemini Eyyubiler zamanında (M.S. 12.-13. yüzyıl) yaşamıştır. M.S. 1259 yılında kent Moğollar tarafından tamamen yakılıp yıkıldıktan sonra bir daha eski önemine kavuşamayarak yerini Urfa'ya (Edessa) bırakmıştır²¹. M.S. 1516'da Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı topraklarına dahil olan kent bu sırada hemen hemen harabe halindeydi²².

Harran Ortaçağ'daki ününü daha çok yetiştirdiği bilginlere borçludur. Bu bilginler genellikle hem Hıristiyanlık, hem de İslam hakimiyeti döneminde dinlerini koruyan ve İslam yazarları tarafından putperest olarak tanımlanan, Ay'a tapan Sabî adındaki topluluğun üyeleriydiler. Nitekim Harran'ın bu dönem yazarlarının çok fazla ilgisini çekmesi de Sabîler nedeniyledir. En ünlüleri astronom-filozof Sâbit bin Kurra ile oğulları ve torunları, astronom El-Battâni, riyaziyeci Ebû

19 Darkot 300.

20 Lloyd-Brice 79; Yardımcı^d 16.

21 Segal 1 vdd.; Rice 45 vd.

22 Darkot 300.

Ca'fer el-Hâzım, İbn Vahşiya olan büyük alimleriyle²³ dikkati çeken Harran Kalkolitik Dönem'e uzanan çok köklü bir geçmişe sahiptir. Özellikle Ay Tanrısı Sin'in kült merkezi oluşuyla Eskiçağ'da büyük bir önem taşıdığı belli olan bu şehir, aynı zamanda Assur İmparatorluğu'nun son başkenti olması açısından da ayrıca dikkat çekicidir.

Aşağıdaki satırlarda bu büyük merkezin, başlangıcından Yeni Babil Dönemi'ne değin süren birkaç bin yıllık tarihinin rekonstrüksiyonunu yapmaya çalışacağız. Bu amaçla erişebilmek ümidiyle, 1987 yazında Harran ve yakın çevresinde yaptığımız yüzey araştırmasının sağladığı yeni verilerle birlikte, tüm arkeolojik kanıtların yanı sıra, Assur ve Babil yazılı belgelerini de gözden geçirdik. Yazılı belgeleri çoğu kez, incelediğimiz konuya daha bir açıklık getirebilmek için aynen alıntılar yaparak vermeyi uygun bulduk. Assur kral adlarının yazımında ise, şimdiye kadar ortaya çıkmış karışıklıklara bir son vermek üzere, genelliklere özgün biçimlerinin kullanılmasına özen gösterdik. Ayrıca, metin içinde verilen tüm tarihler, eğer belirtilmemişse M.Ö.'ye aittir.

23 De Vaux 10.

I

TARİHİ COĞRAFYASI

A) Adı:

İlk kez XXIV. yüzyıla ait Ebla metinlerinde Ha-ra-an^{ki} şeklinde geçen²⁴ Harran'ın adı Assurca "karayolu, yol, patika, seyahat, yolculuk, iş seyahatı, kervan, iş riski, iş merkezi, sefer, askeri sefer, akın, ordu, angarya, hizmet birimi" ve matematik terimi olarak da "zaman" anlamlarına gelmektedir.²⁵

Harran sözcüğü olasılıkla Hurca hari kelimesiyle ilgilidir; ender olarak görülmekle birlikte, çoğu kez Yeni Assur ve Yeni Babil metinlerinde eril biçimi olan KASKAL şeklinde geçmektedir.²⁶

Bu ad, henüz hakkında ayrıntılı bir yayın yapılmamış olan Ebla metinlerinden sonra, II. binyılın ilk yarısına ilişkin Mari mektuplarında ha-ar-ra-nim^{ki}, ha-ra-nim^{ki} ve KASKAL^{nim.ki} ²⁷, Eski Babil belgelerinde harranum^m ve URU.SA. KASKAL²⁸, daha çok Hitit İmparatorluk Çağı'na ait Boğazköy metinlerinde²⁹ KUR^{URU} har-ra-na-az, KUR^{URU} har-ra-na, URU^{URU} har-ra-a-na, URU^{URU} har-ra-a-ni, URU^{URU} h ar-ra-na ve URU^{URU} KASKALⁿⁱ,

24 Archi^a 231; Archi^b 5.

25 CAD s.v. Harranu.

26 CAD s.v. Harranu.

27 Groneberg s.v. Harranum.

28 Goetze^a 54, sat. 8; Hallo 64, sat. 33.

29 del Monte-Tischler s.v. Harran.

Orta Assur ve Orta Babil kayıtlarında³⁰ URU har-ra-na, ha-ar-ra-ni, ha-ra-ni ve KUR. KASKALⁿⁱ, Yeni Assur belgelerinde³¹ URU har-ra-a(n), URU har-ra-na, URU har-ra-ni, URU har-ra-nu, KASKAL, KASKAL-AJA, URU KASKAL-AJA, URU KASKAL-NI, URU KASKAL-a-a,³² URU KASKAL^{ki}³³ ve KASKAL-r a-ni³⁴, Aramice ve Tevrat İbranicesi'nde de hrn biçimlerinde³⁵ geçmektedir.

Klasik dönemde adı Yunanca olarak *Káppai*, *Kappa*, *Káppav* ve *Χάppav*³⁶, *Káppac*³⁷ ve *Kappaίc*³⁸, Latince'de Charrae, Charra, Carrha, Carrhae, Carrai, Carris³⁹, Carras⁴⁰, Carrhas⁴¹, nihayet sikkeler üzerinde de KAPPAKAP(P)HNON, XAPP ve KAPPHNON şekillerinde⁴² geçmektedir.

30 Nashed s.v. Harran.

31 Parpola^a s.v. HARRAN.

32 Postgate^c no. 119, sat. 12.

33 Postgate^a no. 40, sat. 6.

34 Parpola^c no. 194, sat. 9.

35 Postgate^b 122.

36 Weissbach 2009 vd.

37 Cassius Dio XL, 25, 1.

38 Cassius Dio XL, 28, 2.

39 Weissbach 2009 vd.

40 Ammianus Marcellinus XX 11.11; Plinius XII, XL.

41 Plinius V, XXI.

42 Weissbach 2009; Hill LXXXVII vdd.

Ortaçağ İslam yazarlarının eserlerinde Χαερών formu ile ilgili olarak kentin adları حَرَّان (Harrân)⁴³ ve حَرَّانِيَّة (Harrânîyye)⁴⁴ biçimlerinde karşımıza çıkmakta ve bu ad günümüze değin değişmeden gelmektedir⁴⁵. Ender olmakla birlikte bazı kilise kayıtlarında "putperest şehri" anlamına gelen Hellenopolis adıyla anıldığı da görülmektedir⁴⁶.

Yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi, Assurca "yol" anlamına gelen ve karşımıza ilk kez III. binyılın ikinci yarısı içinde çıkan Harran adının bu yöreye niçin verildiği konusu kesinlikle bilinmez. Ancak tatlısu kaynakları yönünden oldukça fakir olan ve bu yüzden de tarihi boyunca geçimini ziraatten çok ticaretten sağlamış görünen kentin, Kuzey Mezopotamya'yı Doğu Akdeniz kıyılarına, Que (Kilikia) ve Küçük Asya'ya bağlayan önemli kervan yolları üzerindeki stratejik konumu bu adla olan ilişkisinde bir kanıt olarak ele alınabilir düşüncesindeyiz.

B) Konumu ve Topografyası:

Coğrafi bölgelerimizin en küçüğünü oluşturan Güneydoğu

43 El Bîrûnî 204; İbn Cübeyr 248.

44 El Bîrûnî 204.

45 Kentin adı bir ara "Altınbaşak" olarak değiştirilmişse de 1987 yılında yeniden Harran adına dönmüştür.

46 Darkot 299.

Anadolu bölgesi, batısında Amanos Dağları, kuzeyinde Doğu Anadoluyla doğal sınırını meydana getiren Güneydoğu Toroslar'la çevrelenmiştir. Ancak güneyde doğal bir sınır yoktur. Kuzey Mezopotanya'nın devamı olan bu bölge, Suriye çölünün bir girintisidir ve doğal sınır olarak bir yandan Filistin'e öte yandan Zagros etekleri boyunca Basra Körfezi'ne doğru devam eder (Harita I). Bu nedenle diğer bölgelerimizden ve özellikle de kuzeyindeki Doğu Anadolu'dan her açıdan oldukça farklı bir yapıya sahiptir.

İçinden Mezopotanya'nın iki önemli nehri Fırat ve Dicle'nin geçtiği bölgenin dış kenarları orman yetişmeye elverişli dağlık alanlarla kaplıdır; iç kesimde Harran Ovası'nın da içinde bulunduğu 1500 km. uzunluğundaki bir yöre, iklimi ve bitki örtüsü açısından "Bereketli Hilal" olarak bilinen bölgenin sınırları içindedir. Bunun kuzeyinde yer alan, 2000-3000 m. yüksekliğindeki Güneydoğu Toroslar'ın eteklerinden itibaren jeolojik olarak oldukça farklı bir alan başlar ve bu alan güneydoğuya doğru giderek genişler; güneyde ise yerini yüksekliği giderek azalan 1000-500 m. rakımlı platolara bırakır. Ancak bazı ortak özelliklerine rağmen bölgenin bu güney kesiminin doğu ve batısı yapı ve yer şekilleri açısından farklılık gösterir. Bu iki yarıyı 1938 m. yüksekliğindeki volkanik bir kütle olan Karacadağ ayırır. Bizi ilgilendiren batı kısmı, Fırat ve kolları tarafından yarılmış platolardan oluşur ki,

üzerlerinde yer yer karstik depresyonlar ile sulandığında çok verimli olacak alüvyal toprakla örtülü Harran ve Suruç ovaları gibi düzlükler vardır⁴⁷.

Bölgede denizden uzaklığı nedeniyle şiddetli bir karasal Akdeniz iklimi hüküm sürer. Kışları oldukça soğuk, yazları ise sıcak ve kuraktır. En soğuk ayın ortalama sıcaklığı 5°C, en sıcak ayda ise 31°C'dir; bu aylarda kaydedilen en yüksek sıcaklık ise 46°C'dir. Yüksekliği 550-400 m. arasında değişen, yaklaşık 30 X 50 km. boyutlarındaki Harran Ovası'nın yıllık 314 mm. civarındaki yağış oranının büyük kısmı kışın düşer; yazın hemen hemen hiç yağışsızdır ve çok sıcak olması nedeniyle bu aylarda aşırı derecede su kaybı görülür⁴⁸. Bütün bunların dışında, güneydeki çölün devamı kabul edilebilecek olan bu bölge kurak yıllarda iklim bakımından çöle dönüşmektedir. Bitki örtüsü de doğal olarak iklime bağlı biçimde kendini gösterir. Bölge orman bakımından çok fakirdir; orman oluşumuna ancak 700-800 m.'nin üzerindeki yüksekliklerde rastlanır. Harran Ovası'nın da içinde olduğu daha alçak seviyeli alanlarda step oluşumları ve kırmızımsı kahverengi step toprakları görülür. Bu türde topraklar sulandığında yüksek verim sağlarlar ve tahıl üretimi için elverişlidirler. Harran Ovası ise stepin en fakir olduğu alanlardan biridir. Ağaç yetişmesine

47 Erinç 67 vd.

48 Erinç 69; Oates 3, fig. I.

elverişli olmayan bu alanda tabii bitki örtüsü yazın kuruyan otların meydana getirdiği bozkırlardır⁴⁹. Bu görünüm güneydeki çölün uzakta olmadığıının belirtisidir. Yer altı kaynakları açısından da zengin olmayan ovada özellikle içme suyu temini için kuyulardan yararlanılır; ancak bunlar da pek verimli değildir ve çok sıcak aylarda zaman zaman kururlar. Bu durumda oldukça önem kazanmakla birlikte, Urfa yaylasından doğarak Belih suyu aracılığıyla Suriye'de Fırat'a dökülen Cullap Çayı ve kolları yaz aylarında oldukça azalan ve hatta çok sıcak aylarda kuruyan sularıyla bölgeye yeterli desteği sağlayamaz (Harita II)⁵⁰. Anlaşılacağı üzere ovanın en önemli sorunu su sorunudur.

Bugün halkın geçim kaynağını büyük oranda çiftçilik ve öte yandan da hayvancılık oluşturur. Yeterli su sağlanabildiğinde büyük bir tarım potansiyeline sahip olan Harran Ovası Türkiye'nin en geniş ve verimli alanlarından biridir. Sulama zorluğu nedeniyle kuru ziraat yapılır ve günümüzde ekili alanlardan % 93'ü tahıl, bunun 3/4'ü de buğday ekimine ayrılmıştır; ikinci sıraya arpa alır ve sonra diğer tahıl türleri görülür. Buğday yetiştirme açısından Türkiye'nin en önemli ovalarından biridir. Bu üretim türünün Eskiçağ'dan günümüze değin fazla bir değişikliğe uğramadığı belirgindir⁵¹. Ayrıca

49 Erinç 70.

50 Lloyd-Brice 83 vd.

51 GAP Projesi'ne bağlı olarak yapılmasına devam olunan

7. yüzyıla ait Harran nüfus sayımı belgelerinden kentin en azından batı ve güneyinde üzümün oldukça fazla yetiştirildiği anlaşılmaktadır⁵².

Su düzeninin bozuk olmasına rağmen verimli toprağıyla ova bugün de önemli bir nüfus barındırır ve sistemli bir araştırma yapılmamış olmakla birlikte ülkenin en çok höyüğüne sahip olan bu ovadaki iskan durumunun Prehistorik dönemlerden itibaren benzer şekilde yoğun olduğu açıkça anlaşılmaktadır (Harita II).

Tüm Güneydoğu Anadolu bölgesi konumu nedeniyle Mezopotamya'dan gelip batı, kuzey ve güneye doğru giden yolların geçtiği, stratejik bir kesimdir⁵³. Mezopotamya coğrafi yapısı itibarıyla büyük çapta çöllerle kaplı olduğundan ulaşım sistemleri bu yapıya uymak zorunda kalmışlardır. Örneğin Bağdat'tan Doğu Akdeniz kıyılarına Palmyra üzerinden ulaşmak mümkünse de bu çöl yolunun fazla elverişli olduğu söylenemez (Harita I)⁵⁴. Buna karşılık bereketli hilal bölgesini, yani Güneydoğu Toroslar'ın eteklerini izleyerek Harran üzerinden geçen yolun tarih boyunca çok büyük bir önem taşıdığı bilinmektedir.

Atatürk Barajı ve Harran su tünellerinin faaliyete geçirilip, Harran Ovası'nın sulanması sağlandığında bu geleneksel üretim biçiminin büyük çapta değişeceği kuşkusuzdur.

52 ADB 10.

53 Mezopotamya-Anadolu ilişkisini sağlayan yollar için bkz. Oates 5 vdd.; Kessler 183 vdd.

54 Oates 6.

Bölgedeki tarihi ulaşım ağının genel hatları şu şekilde çizilebilir: Nineydoğudan kuzeybatıya doğru, Zagros Dağları'nın eteklerini izleyerek, Dicle boyunca uzanan ve Yeni Assur Dönemi'nde Harran Şarri adını taşıyan ana yol Güney Mezopotamya'dan Dicle'yi izleyerek gelip, Musul yoluyla Sincar'a, Nisibis'e ve Ra's-el-'Ayn üzerinden Harran Ovası'na, buradan da, Fırat'ı Kargamış'ta aşarak kuzeybatı ve güneybatıya ayrılmaktadır (Harita I)⁵⁵. Assur üçgeninden geçen bu birinci anayolun dışında Mezopotamya'nın diğer önemli yolu Fırat Vadisi'ni izleyerek Babil'e gelendir. Güney Mezopotamya'ya gitmek için ilkinden daha kısa olan bu yol Babil, Hit, Ana ve Rakka'ya ulaştıktan sonra Belih'i izleyerek Harran Ovası'na gelir (Harita I)⁵⁶. Burası çeşitli yönlerde ayrılan yolların bir düğüm noktasını oluşturmaktadır. Nitekim Eski Babil Dönemi'nden beri ticari amaçlarla kullanılmış olduğu anlaşılan bu yol üzerinde Harran'ın önemli bir konaklama merkezi konumunu koruduğu bilinmektedir (Harita III)⁵⁷. Ammianus Marcellinus'ta⁵⁸ da karşılaştığımız gibi, kent bu açıdan önemini Roma İmparatorluğu döneminde de sürdürmekteydi.

55 Oates 6 vdd.'da bunun aynı zamanda Sardes'ten Susa'ya uzanan Pers Kral Yolu olduğu bildirilir. Harran Şarri'nin ayrıntılı güzergahı için bkz. Kessler 183 vdd.

56 Lloyd-Brice 80.

57 Hallo 75 vdd.; Goetze^a 60 vdd.

58 Ammianus Marcellinus XXIII, 3.1.

Harran'dan çeşitli yönlerde ayrılan yollardan biri kuzeydoğuya gidendir. Diyarbakır-Bitlis hattını izleyen bu yol Güneydoğu Toroslar'ı Bitlis Geçidi üzerinden atlayarak Van Gölü yöresine kadar uzanmaktadır. Kuzeye giden yol olasılıkla Assur Koloni Çağı'nın geç evresinde de kullanılmış gibi görünen ve Ergani-Maden Geçidi vasıtasıyla Elazığ ve Malatya bölgelerine ulaşan karayolu sistemidir⁵⁹. Harran'dan kuzeybatıya ulaşan yol ise Yeni Assur kralları tarafından sıkça kullanılmış olup, Fırat'ı Birecik (Zeugma) ya da daha kuzeydeki Samsat (Samosata)'da aşarak, Que (Kilikia), Tabal ve nihayet Orta Anadolu'ya uzanmaktadır⁶⁰. Güneybatıya giden yol ise Fırat'ı Kargamış yakınlarında aştıktan sonra Halep ve buradan Doğu Akdeniz kıyılarına ve Filistin'e doğru uzanmaktadır (Harita I)⁶¹.

Anlaşılacağı üzere, pek çok önemli yolun kavşak noktasında kurulmuş olan Harran veyahut da daha genel bir deyişle tüm Harran Ovası, yol, konaklama merkezi vb. anlamlara gelen adından da anlaşılacağı üzere, önemini ve hatta nüfus yoğunluğunu büyük çapta bu ulaşım sistemlerine ve bunların sağladığı imkanlara borçludur.

59 Russel^a 172 vdd.

60 ARAB I 577, 559, 582-583; II 16, 18, 25.

61 Oates 6 vd.

Prehistorik dönemlerden itibaren çok yoğun bir şekilde iskan edilmiş bulunan ovanın en önde gelen yerleşme yeri kuşkusuz ki, adına başlangıcından bugüne değin korumuş olan Harran'dır. Ardından Yeni Assur Dönemi'ne ilişkin bol sayıda arkeolojik materyali ile ovanın en büyük höyüklerinden biri olan ve eski adının Huzirina olduğu genellikle benimsenen Sultantepe gelir⁶². Bundan başka Harran'ın kuzeyindeki Anaz Höyüğü'nün de antik Dûru ile aynı olduğu kabul edilir⁶³. Nitekim burada bulunan Yeni Assur Dönemi'ne ait bir stelde Muşezip-Şamaş kendisini Dûru kentinin bölge yöneticisi olarak tanıtır⁶⁴. Güneyde adı çok sık anılan ve kuşkusuz ki, Harran'a bağlı olan Balihu kentinin de ovadaki önemli bir yerleşme yeri olduğu söylenebilir (Harita IV)⁶⁵. Ayrıca Harran nüfus sayımına ait belgelerden anlaşıldığına göre, Harran'ın yakın çevresinde, hiç olmazsa 7. yüzyılda, ona bağlı irili-ufaklı birçok küçük yerleşme birimi yer almaktaydı.⁶⁶

62 Russel^b 57; Postgate^a 82; Finkelstein 137 ve not 6; Parpola^c, Harita; karşıt görüş için bkz. Gurney 31.

63 Forrer 22; Parpola^c Harita.

64 Forrer 22.

65 ADB 9 vd.; Goetze^a 61. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kessler 201 vd.

66 ADB 8 vdd.

II

HARRAN VE YAKIN ÇEVRESİNİN TARİHSEL VE
KÜLTÜREL GELİŞİMİ:

Başlangıcından Yeni Şabil Dönemi Sonuna Kadar

A) Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağ:

Prehistorik dönemlerde çok yoğun bir iskana sahip olduğunu anladığımız Harran Ovası'nın en eski tarihi konusunda ayrıntılı incelemelerde bulunulmuş değildir. Ancak biz 1987 yazında yöreyi gözden geçirerek bu konuda, genel de olsa bazı sonuçlara varabilecek malzemeleri ele geçirdik.

Bugünkü sondaj malzemesi ve yüzey buluntularına göre, Harran'da Kalkolitik ve İlk Tunç Çağ iskanlarından söz edilecek durumdayız.

1- Kalkolitik Çağ:

Geç dönemlere ait çok kalın kültür tabakalarına sahip olan ve şimdiye değin yalnızca derin bir sondajla incelenebilen Harran Höyüğü'nün en erken iskanı hakkındaki kanıtlar yokedecek kadar azdır. Ancak Rice'in 1959'da açtığı sondajda ("phase i [18.80-18.60 m.]") bulunan "Samarra" stilindeki keramik parçası, höyükteki ilk iskanın en azından Erken Kalkolitik Dönem'e değin uzandığı konusunda, yetersiz de olsa, bir kanıt sağlayabilir (Lev. I; X/2 plankare 36 GG)⁶⁷. Nitekim

67 Prag 70, 75, fig. 7/1.

çevre höyüklerden bulunan keramik malzeme de bu düşünceyi destekler niteliktedir. Örneğin Kalkolitik keramiğe, tabaka halinde olmasa da, Sultantepe kazılarında rastlanmış⁶⁸, Aşağı Yarımca'da yapılan sondaıda ise Yeni Assur tabakasından sonra, daha erken kalıntılarla karşılaşılmaksızın, ana toprağa ulaşılmış olmakla birlikte, yüzeyde Halaf türü keramikler bulunmuştur⁶⁹.

Bunun yanında, 1987 yazında Harran'a yakın höyüklerden Aşağı Yarımca, Parapara ve Yukarı Yarımca'dan topladığımız Kalkolitik keramikler, basit ağız kenarlı, bazen keskin omuzlu içi-dışı genelde siyah ve kahverenginin çeşitli tonlarıyla boyalı çanaklar (Lev: II; III/1 a-d, g-h), dik basit ağız kenarlı, siyah kafes bezemeli boyunlu, yuvarlak gövdeli çömlükleri (Lev: II; III/1 e-f) ile Halaf kültürünün özelliklerini gösterir (Lev. III/2). Bu malzeme, aşağıdaki katalog bölümünde de belirttiğimiz gibi, Tell Mefes, Tepe Gawra, Tell Arpaçiyah, Chagar Bazar, Tell Halaf, Tell Hammam, Sakçagözü, Yunus ve Tilkitepe Halaf keramikleriyle yakın benzerlik içindedir (Harita V).

Halaf kültürüne kıyasla Geç Kalkolitik Dönem'i temsil eden Obeyd türünde malzeme oldukça azdır. Aşağı Yarımca Hö-

68 Prag 75; Gökçe-Lloyd 109.

69 Lloyd-Brice 110; Prag 75.

yüğü'nde Obeyd keramiği bulunduğu belirtilmiş⁷⁰, ayrıca yüzey araştırmamızda Parapara Höyüğü'nde, yeşilimsi hamurlu, siyah boya bezeli tek parça Obeyd keramiği bulunmuştur (Lev. III/2 g). Kanıtların yetersiz olmasına karşılık yöre höyüklerinin hiç olmasa bazılarında Geç Kalkolitik Dönem'in varlığı söylenebilir.

2- İlk Tunç Çağı:

Kalkolitik Dönem'i izleyen İlk Tunç Çağı hakkında nispeten daha fazla bilgiye sahibiz. Rice'ın çalışmaları Harran'da, en azından kazılan alanda, İlk Tunç Çağı'na ait 3 yapı katının varlığını ortaya koymuştur.

Erken Sülale II-III Dönemi'ne tarihlenen ilk yapı katında ("phase ii, [16.50-19.30 m.]") taş temelli, kabaca inşa edilmiş, bitişik düzenli, yarı dikdörtgen planlı küçük kerpiç yapılar görülür.⁷¹ Sargonid ya da III. Ur Sülalesi (?) Dönemi'ne tarihlenen İlk Tunç Çağı'nın son evresi ise 2 yapı katı halindedir: İlk yapı katında ("phase iii [19.30-22.00 m.]") 2 evreli, taş temelsiz büyük bir kerpiç yapının kalıntıları saptanmış, diğer yapı katında ("phase iv [22.00-23.50 m.]") da karışık küçük kerpiç yapıların varlığı belirlenmiştir (Lev. I)⁷². Hayvan ve kadın figürinleri, savaş arabası modellerinin

70 Lloyd-Brice 110; Prag 75.

71 Prag 71, 75.

72 Prag 72, 76.

yanısına keramikler Kuzey Suriye'nin geleneksel türü olan "metallic/Akkad ware", "plain simple ware" ve "smeared wash ware"dir⁷³.

Gerek Sultantepe kazıları⁷⁴ ve gerekse bu höyük ile Yukarı Yarımca, Aşağı Yarımca⁷⁵ ve Parapara'dan topladığımız yüzey malzemesi bu üç tür keramiğin yörede çok sayıda örnekle varlığını açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Hafifçe dışa kalınlaştırılmış ve basit, dik ağız kenarlı, açık yeşil ve açık krem renkte hamurlu, belirgin çark izli "plain simple ware"ler (Lev. IV, V/1) ile renkleri kiremitten griye değişen, yüzeyi donuk bir parlaklıkta ve çarkın hızlı dönmesi nedeniyle kırıksıklı "metallic/Akkad ware"lerin hemen hemen tümü küçük kadehler (Lev. VI/1-7; V/7), şerit ve dalgalı hatlı boya bezemeli "smeared wash ware"ler ise genellikle çömlek tipindedir (Lev. VI/8-9, 12; VII/1). Tüm bu malzeme Kuzey Mezopotamya ve Suriye'deki Tell Jidle, Chagar Bazar, Tell

73 Prag 78 vdd.da bu keramikler sırasıyla "stone ware", "buff simple ware" ve "combed wash ware" olarak adlandırılır: bkz. fig. 7-10, pl. XXXIV A,B; pl. XXXV A,B; pl. XXXVI. Rice'ın sondajında yukarıda sözünü ettiğimiz üç türün dışında "gray spiral ring burnished ware", "slipped ware" ve "cooking pot ware" türünde keramikler bulunmuştur; ayr. bkz. Yardımcı^a, res. 14; Yardımcı^b, res. 23; Yardımcı^c, res. 22.

74 Prag 76'da Sultantepe kazılarında "combed wash ware" türünde keramiğin bulunduğu belirtilir.

75 Prag 75'te Aşağı Yarımca'da Uruk ve Cemdet Nasr türünde

Brak, Tell Huera, Amuq ve Lidar gibi merkezlerde bulunanlar la tam bir paralellik içindedir (Harita VI). Bu türde keramiklerin dışında, deve tüyü hamurlu, boyunları koyu kırmızı renkte üçgen ve zig-zaglarla boyalı çömlek parçaları (Lev. VII/2) Lidar'da ve Tell Huera'da İlk Tunç Çağı'na tarihlenen malzeme ile oldukça yakınlık gösterir (bkz. s. 101 vd).

Anlaşılacağı üzere, Harran dahil tüm ovanın Kalkolitik Dönem'den İlk Tunç Çağı'nın sonlarına kadar, anavatanı Kuzey Suriye olmakla birlikte, kuzeyde Keban bölgesi, güneyde Ras Şamra, batıda Tarsus, doğuda da Urmiye Gölü'ne değin uzanan ortak bir kültür bölgesi içinde yer aldığını söyleyebilecek durumdayız.

Yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi, Harran'ın adı Ebla yazılı belgelerinde ilk kez XXIV. yüzyılda karşımıza çıkmaktadır. Hatta bunlardan birinde Zu-zu-ba veya Zu-ga-LUM adında Harranlı bir kraliçeden söz edilmiş olması⁷⁶ kentin en azından bu tarihten itibaren monarşik bir düzenle yönetildiğine tanıklık etmektedir.

keramiklerin dışında İlk Tunç Çağı'na ait malzeme olmadığı

kaydedilmiştir. Ayrıca bkz. Lloyd-Brice 110.

76 Archi^a 237. Ayrıca Ebla arşivinde görülen Harran şahıs adları için bkz. Archi^a 247.

B) Orta ve Son Tunç Çağları:

Bu döneme ait ilk yazılı belge Assur'u güçlü ve büyük bir devlet durumuna getirmiş olan I. Şamşı-Adad (1812-1797)'a ilişkindir⁷⁷. Assur'u bağımsızlığına kavuşturan I. Şamşı-Adad bu yayılma siyaseti sırasında oğlu İşme-Adad'ı da Mari'nin yöneticiliğine atamıştı⁷⁸. Her iki kralın Mari arşivinde bulunan belgelerinde Harran ve kralı Asditakim'in adları geçmektedir⁷⁹. Ayrıca I. Şamşı-Adad'ın, Harran'ın da içinde bulunduğu Zalmaqum Ülkesi'ne karşı bir sefer düzenlediği bilinmektedir⁸⁰. Belgelerde geçen şekliyle bir kralın yönetimindeki kentin bu dönemdeki siyasal durumu hakkında kesin birşey söylemek olanaksızdır. Ancak I. Şamşı-Adad'ın Orta Fırat ve Yukarı Mezopotanya'daki egemenliği göz önüne alınacak olursa, Harran'ın tam anlamıyla bağımsız olmadığı, kısa bir süre de olsa Assur egemenliği altına girdiği düşünülebilir.

77 Burada kullandığımız kronoloji, Babil'in düşüşü için 1595 yılını kabul eden "Orta Kronoloji"dir.

78 Kupper 2; Munn-Rankin^a 69.

79 Dossin^b no. 76; Dossin^c no. 75.

80 Kupper 6

I. Şamşî-Adad'ın ölümüyle Assur tahtına oğullarından İşme-Dagan, Mari tahtına ise İşme-Adad'ı devirerek, Mari sülalesinden Zimri-lim (1779-1761) geçmiştir.⁸¹ İşme-Dagan'ın krallığında Assur'un eski sınırlarını kaybederek, egemenliğini yalnızca merkezi bölgede sürdürmesine karşılık, Orta Fırat, Belih ve Habur vadileri Zimri-lim'in denetimi altındaydı. Ancak Harran merkez olmak üzere Zalmaqum Ülkesi'nin Zimri-lim'e karşı belirli oranda bir bağımsızlığa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Zimri-lim'e ait bir mektupta Harran kralı, Amurrulu Asditakim⁸², Zalmaqum kralları, sugaqu ve Amurrulu Benê-iamina kabilesi yaşlılarının, Harran'daki Sin Tapınağı'nda bir antlaşma imzaladıklarından söz edilmiştir.⁸³ Bu yazılı belgeye göre kent I. Şamşî-Adad'ın ölümünden sonra yerel krallarca yönetilen, otonom bir yapıya sahipti.

Eski Babil itinerer'lerinde adının geçmesi⁸⁴ Harran'ın bu çağda ticari açıdan öneminin giderek arttığına bir kanıt olarak ele alınabilir. Ancak kentte yapılan kazılar şimdilik II. binyılın ilk yarısına ilişkin her hangi bir arkeolojik

81 Munn-Rankin^a 69 vd.

82 Kupper 22.

83 Dossin^a 986 no. 10; Kupper 8; Munn-Rankin^a 85, 89. Benê-iamina için bkz. Kupper 24 vd.

84 Goetze^a 60 vdd.; Hallo 63 vdd.

kanıt sağlamamıştır⁸⁵.

Eski Assur Koloni Çağı'na ilişkin bu kaynaklardan sonra, kenti doğrudan doğruya ilgilendiren yazılı belgelere uzun bir süre rastlanmaz. Ancak II. binyılın ilk yarısı içinde, tüm bölge ile birlikte, Harran'ın da Hurri-Mitanni etkisi altına girdiği genellikle kabul edilmektedir⁸⁶. Bundan sonra Harran adı karşımıza, XIV. yüzyılın ilk yarısı içinde başlayan Hitit-Mitanni mücadeleleri sırasında çıkmaktadır. I. Šuppiluliuma (1380-1345)'nin Mitanni'ye karşı düzenlediği bir seferde, Kargamış kralı olan oğlu Piḫasili (Šarrikušuh) ile Mitanni prensi Mattiwaza, Waššukani'ye giderlerken Harran'ı alarak

85 Aşağı Yarımca (Lloyd-Brice 110; Prag 76) ve Sultantepe (Lloyd-Gökçe 32; Prag 76) kazılarında, ayrıntılı olmamakla birlikte, II. binyılın ilk yarısına yerleştirilebilecek malzemeyle Habur türü keramiğin varlığına değinilmiş, yüzey araştırmamız sırasında, Yukarı Yarımca Höyüğü'nde, tek parça bile olsa, bordo bant bezemeli bir Habur parçası (Lev. VI/11) saptanmıştır. Prag 79 vdd.'da İlk Tunç Çağ tabakalarında "egg-shell" ya da "early Habur" adlı bant boya bezemeli bir keramik türünden söz ederse de bunun Eski Assur Dönemi'nde ortaya çıkan Habur seramiği ile her hangi bir ilişkisi saptanabilmiş değildir.

86 Postgate^b 123; Kupper 22.

vassal statüsüne sokmuşlardır⁸⁷. Mattiwaza'nın Mitanni kralığı boyunca süren yöredeki Hitit egemenliği onu izleyen I. Şattuara Dönemi'nde son buldu.

XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XIV. yüzyılın başlarında bir süre için Mitanni egemenliğinde kalmış olan Assur, Mitanni Devleti'nin içine düştüğü taht kavgaları sırasında güçlenmeye ve etki alanını kuzeybatıya doğru genişletmeye başlamıştı. Nitekim I. Adad-nirari (1350-1275)'e ait Assur'da bulunmuş yazıtlar bu konuda kimi bilgiler vermektedir. Bu yazıtlar aynen şöyledir⁸⁸:

"Hanigalbat ülkesinin kralı Şattuara bana karşı isyan edip, düşmanlıklara başladığında; ulu tanrım Assur ve benim yanımda olan büyük tanrıların (yardımıyla), onu ele geçirdin ve kentim Aşşur'a getirdim. Ona yemin verdirip ve sonra ülkesine dönmesine izin verdim. Yaşamı boyunca yıllık olarak kentim Aşşur'da onun haracını, düzenli bir şekilde aldım."

"Ölümünden sonra oğlu Uasaşatta ayaklanıp bana karşı isyankar davrandı ve düşmanlıklara girdi. Yardım için Hatti ülkesine gitti. Hititliler onun armağanlarını kabul etti-

87 Weidner^a 47; Güterbock 111; Goetze^b 18 vd.

88 ARI I 392-394, 381; ARAB I 73. Ayrıca bkz. Munn-Rankin^b 274 vdd.

ler fakat vardım etmediler. Tanrım Aššur'un güçlü silahlarıyla, ulu tanrılarının arasında en güçlüleri olan An, Enlil ve Ea, Sin, Šamaš, Adad, İštar ve Nergal'in desteğiyle; büyük krali kenti Taidu'yu, Amasaku, Kahat, Suru, Nabula, Hurra, Suduhu ve Waššukanu kentlerini zaptettim. Bu kentlerin mallarını, babalarının (Uasašatta'nın) birikmişlerini (zenginlik) (ve) sarayının hazinesini alıp, kentim Assur'a getirdim [Taidu] kentini zaptettim, yaktım (ve) üzerine kudimmus ek-tim. Yüce tanrılar bana Taidu kentinden İrridu kentine, Elu-hat kentine ve tümüyle Kasiari dağına, Sudu kentinin kalesi-ne, Harranu kentinin kalesine, Fırat'ın kıyısına kadar hakim olmayı başısladılar. (Uasašatta'nın) halkının geri kalanları-nı çalıştırmak üzere topladım. Fakat O'na gelince İrridu ken-tinden "sarayındaki karısı", oğulları, kızları ve halkını e-lime geçirdim. Hepsini birden ve onun mallarıyla birlikte kentim Aššur'a getirdim. İrridu kentini ve İrridu kenti böl-gesi içindeki şehirleri zaptettim, yaktım ve tahrip ettim."

"Ta[idu] kenti.....terkedilmiş ve ekilmemiş alan-lar gördüğümde.....onun bölgesini belirledim (ve) içinde bir saray kurdum. Onu tepeden tırnağa inşa ettim ve stellerimi diktim."

Yukarıda tıpkı metnini sunmuş olduğumuz yazıttan anla-sılacağı üzere, I. Adad-nirari I. Šattuara'yı yenerek Hani-

galbat'ı vassal statüsüne sokmuş, oğlu Uasaşatta'nın isyanı üzerine bölgeye yeniden gelerek, Harran kalesi dahil olmak üzere, Orta Fırat bölgesini Kargamış'a değin ele geçirmiştir. Yazıtta yeni kurulmuş bir eyaletten hiç bahis olunmamasına karşın, metnin sonunda Uasaşatta'nın krali kenti olduğu bildirilen Taidu'da⁸⁹ bir Assur sarayı yapılmış olduğundan söz edilmesi oldukça ilginçtir. Çünkü daha sonraki Assur krallarının, sarayları hemen daima yeni kurdukları eyaletlerde inşa ettirtmiş olduklarından yola çıkarak (bkz. s. 38), bu sarayın da kuzeyde yeni oluşturulan bir eyalet ile ilgili olduğu düşünülebilir⁹⁰. Ancak I. Adad-nirari'nin oğlu I. Şulmanuaşerid (1274-1245) Dönemi'ne ait yıllıklarda yeniden bir Hanıgalbat kralından ve bu krala karşı düzenlenen seferden söz edilmiş olması, Assur'un kuzey sınırlarındaki egemenliğinin tam olarak sağlanamadığına işaret etmektedir.

I. Şulmanuaşerid'in Hanıgalbat seferini anlatan Assur'da bulunmuş alabaster bir tablette kuzey bölgelerinin yeniden fethi aynen şu şekilde ifade edilmiştir⁹¹:

89 Taidi'nin Diyarbakır yakınlarındaki Üçtepe (eski Kerh/Kurkh) Höyüğü ile eşitliği konusunda bkz. Kessler 85 vdd.; bu kenti daha doğuda arayan karşıt görüş için bkz. Goetze^a not 47.

90 Munn-Rankin^b 278.

91 ARI I 530-531; ARAB I 116; ayr. bkz. Munn-Rankin^b 281 vd.

"Büyük tanrıların iradesi (ve) tanrım Aşşur'un gücüyle Hanigalbat ülkesine karşı harekete geçtiğimde, zahmetli yollar (ve) dar geçitler boyunca ilerledim. Hanigalbat ülkesi kralı Şattuara Hititler'in ve Ahlamu ordularının yardımıyla yolumun üzerindeki geçitleri ve su kaynaklarını tuttu. Ordum susuzluk ve yorgunluktan bitapken onların ordusu güçlü bir saldırıya geçti. Fakat onları (geri) sürdüm ve yendim. Geniş ordularının sayısız bir bölümünü katlettim. O'na gelince, onu batıya doğru kovaladım. Ordularını kestim (fakat) sağ (kalmış olan) 14.400'ünü körleştirdim (ve) naklettim. Dokuz tahkimli kült merkezini (ve de) idare merkezini zaptettim ve 180 kentini harabe yağınına döndürdüm. Müttefikleri Hititler'in ve Ahlamu'nun ordularını koyun gibi boğazladım."

"Bu seferde Taidu'dan İrridu'ya (uzanan bölgedeki) kentleri, tüm Kaşari dağı ile birlikte, Eluhat kenti, Sudu kalesi, Harranu kalesi, Fırat kıyısındaki Kargamis'ı zaptettim. Ülkelerini yönetimin altına aldım fakat kentlerinin geri kalanlarını ateşe verdim."

Yukarıda sunmuş olduğumuz metinden Hanigalbat üzerindeki Assur baskısının I. Şulmanuaşerid Dönemi'nde de devam ettiği, kralın son Mitanni hükümdarı II. Şattuara'yı yenerek, Hanigalbat'ı kesinkes Assur'un bir parçası haline getirdiği anlaşılıyor. I. Şulmanuaşerid'in bu seferiyle ilişkili olarak andığı yer adları babasının yallığındakilerin aynen bir

tekrarı gibidir: Harran kalesinin ve Fırat üzerindeki Kargamış'a değin uzanan bölgenin fethinden burada da söz edilmiştir⁹².

Aşağıda görüleceği üzere, Assur ile Anadolu arasında bir tampon devlet rolünü oynayan Mitanni krallığının yıkılışı yavaş yavaş Assur'u güçlü bir imparatorluk haline getirecek gelişmelere yol açmış olmakla birlikte⁹³ I. Sulmanuaserid'in oğlu I. Tukulti-ninurta (1244-1208)'dan sonra gelen krallar döneminde Assur devleti gücünü bir kez daha kaybederek, coğrafi alan olarak oldukça küçüldü. Eski kudretine ise ancak I. Tukulti-apil-eşarra (1115-1077) döneminde kavuştu. Bu döneme ait kayıtlarda Harran bir kere daha ortaya çıkmaktadır. Assur'daki Anu-Adad Tapınağı'nda bulunan prizmalar üzerinde bu konuda aynen şu bilgilere rastlanır⁹⁴:

"Harran ülkesinde ve Habur ırmağı bölgesinde on güçlü erkek fil öldürdüm (ve) dört fili de canlı olarak elime geçirdim. (Öldürdüğüm fillerin) derilerini ve dişlerini, öteki fillerle birlikte kentim Aşşur'a getirdim."

92 Olmstead^c 49 ve ARI I not 178'de "Taidu'dan Kargamış'a değin uzanan zaptedilmiş ülke" ifadesinin, Weidner^b93 vd.'nin aksine, hiç bir tarihi önem taşımadığına, yalnızca babası I. Adad-nirari dönemindeki yazıtlardan kopye edildiğine inanılır.

93 Geniş bilgi için bkz. Tarhan^b70 vdd.

94 ARI II 44; ARAB I 247.

Anlaşılacağı üzere, yıllıkta kent in bu dönemdeki siyasi konumu ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemektedir. Bununla birlikte I. Tukulti-apil-ešarra'nın batıda Akdeniz kıyılarına değin uzandığı⁹⁵, özellikle Aramiler'e karşı düzenlediği seferlerde de Fırat'ı 28 kez geçmiş olduğunu bildirmesi⁹⁶, Harran bölgesinin, devamlı olmasa da sık sık Assur denetimi altına girmiş olduğuna kanıt sayılabilir.

Bu dönemde etkilerini iyiden iyiye arttırmış olan Arami göçleri, Suriye'deki statükonun berrak bir biçimde anlaşılmasına engel olmaktadır⁹⁷. Ancak batıda Suriye, doğuda da Fırat Irmağı vadilerinin vadilerine yerleşen bu halkın Assur üzerindeki baskısını giderek arttırdığı da açıktır. Nitekim I. Tukulti-apil-ešarra'nın oğlu Aššur-bel-kala (1074-1057)'nin seferlerinin çoğunu Fırat ve Dicle vadilerindeki Aramiler'e karşı yapılanlar oluşturmuştur⁹⁸. Özellikle Ninive'de bulunmuş Kırık Obelisk'de geçen⁹⁹:

"0 yıl Samnu ayında Mahiranu ülkesinden Harran ülkesinin Suppu (ya da Rupu) kentine değin Aramiler'i yağmaladı."

95 ARI II 81; ARAB I 302.

96 ARI II 97; ARAB I 308.

97 Albright 532.

98 ARI II 235-236, 239-247; Bu stel Luckenbill tarafından II. Adad-nirari dönemine yerleştirilmiştir: ARAB I 389-391; ayr. bkz. Olmstead^c 62; Saggs^a 90 vd.

99 ARI II 243; ARAB I 390

şeklindeki ifade bu dönemde Harran'ın bir Arami kenti ya da en azından Arami nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bölgenin bir kenti olduğunu düşündürür.

Eldeki belgelerin ışığında Orta Assur dönemindeki Harran kentinin durumu hakkında daha fazla bir şey söylemek pek mümkün değildir. Nitekim bu konuda bir görüş birliğine de varılabilmiş değildir. Sözelimi Postgate¹⁰⁰ Harran'ın Orta Assur dönemi boyunca Assur'a hiç bir şekilde bağlı olmadığına değinirken, Saggs¹⁰¹ ve Munn-Rankin¹⁰² bu yörenin önce vassal sonra da eyalet statüsünde olduğunu, Smith¹⁰³ ve Forrer¹⁰⁴ ise I. Adad-nirari'nin fethiyle birlikte Harran'ın turtanu tarafından idare olunan bir eyalet haline getirildiğini düşünürler (bkz.s. 36 vdd.).

Kentte yapılan kazılarda II.binyılın ikinci yarısına ilişkin arkeolojik malzemenin bulunmamış oluşu, belgelerde geçen tarihi olaylar düşünülecek olursa şaşırtıcıdır. Harran'da bu döneme ait yalnızca Nuzi türünde bir kadeh altlığı parçası bulunmuştur¹⁰⁵. Ancak kentte kazılan alanın yalnızca

100 Postgate^b 123.

101 Saggs^a 81

102 Munn-Rankin^b 278 vd.

103 Smith 39.

104 Forrer 21.

105 Prag 76 Fig. 8/59.

6x15m.'lik bir sondajda sınırlı kalması, malzemenin bulunmamış olmasının bir nedeni olabilir.

C) Yeni Assur Dönemi:

Yukarıda sözünü ettiğimiz Assur-bel-kala döneminde oldukça artan Arami baskısı ticaret yollarını olumsuz yönde etkilemiş, ekonomik zorlukların çıkmasına neden olmuştu. Bu kraldan sonra 100 yıldan fazla bir süre için Mezopotamya tarihi oldukça karanlıktır. Ancak bu dönem süresince Aramiler'in Güney ve Kuzey Mezopotamya'ya iyice yerleşerek Assur ve Babil'i oldukça zorladıkları açıktır.

1000 yıllarından sonra hızını kaybeden Arami göçleri sonunda kabileler, en ünlüleri Damaskus ve Bit-Adini olan, çeşitli devletler etrafında toplanıp, örgütlenmeye başladılar. Bu sırada Assur'da II. Aşşur-rabi (1010-970) tahta çıkarak yeni bir sülale kurmuş ve bu sülaleyle birlikte gelişme ve büyüme yolunda emin adımlar atılmaya başlanmıştı. II. Aşşur-rabi ile başladığı kabul edilen Yeni Assur döneminde Assur İmparatorluğu en yüksek gücüne erişmiş, sınırlarını her yönde oldukça genişletmiş ve buna bağlı olarak ekonomik ve siyasi yönden de güçlenmişti¹⁰⁶.

Yeni Assur döneminin güçlü krallarından ilki olan II. Adad-nirari (911-891)'nin seferlerinin çoğunu kuzeye Fırat ve Dicle vadilerindeki Aramiler'e ve Hanigalbat ülkesine kar-

106 Saggs^a 90 vd.; Olmstead^c 74 vdd.

şı yapıları oluşturur.¹⁰⁷ Örneğin Assur'da bulunmuş kil tabletler üzerindeki yıllığında, Šamaš-abuya'nın eponiminde (894), Hanigalbat'a karşı düzenlenen yedinci seferde II. Adad-nirari Habur ırmağı civarındaki yürüyüşü sırasında, Harran'dan aynen şu şekilde söz etmektedir¹⁰⁸:

"Bu seferim sırasında Habur ırmağının kıyısı boyunca yol aldım.....Harranu kenti önünden geçtim (ve) vergi (ve) haraç(aldım)....."

Bu ifadeden Harran'ın IX. yüzyılın ilk çeyreğinde Assur'a bağlı olmadığı sonucuna varabiliriz. Nitekim dört yüz yıl boyunca süren Arami göçlerinin bu bölgede son derece etkin olduğunu ve hatta, yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi, XI. yüzyıl ortalarına doğru kentin adeta bir Arami yerleşmesi durumunda karşımıza çıktığını, son olarak da güçlü Arami devleti Bit-Adini'nin Harran'a yakınlığını göz önünde bulundurarak, kentin XI. yüzyıl ile IX. yüzyılın ortaları arasında Assur'dan çok Arami dünyasının bir parçası olduğunu kabul edebiliriz. Nitekim VII. yüzyıla ait Harran nüfus sayımı belgelerindeki şahıs adları kentin nüfusunun büyük oranda Arami kökenli olduğuna işaret eder¹⁰⁹.

II. Adad-nirari'yi izleyen II. Tukulti-ninurta (890-884) ve Yeni Assur döneminin en güçlü krallarından biri olan II. Aš-

107 ARI II 421, 424, 426-430; ARAB I 362-367, 373.

108 ARI II 434; ARAB I 373.

109 ADB 11; Finkelstein 138.

Şur-nasir-apli (883-824)'in Kuzey Mezopotamya'ya seferler düzenlediklerini ve özellikle II. Aşşur-nasir-apli'nin Kasiari Dağı yöresinde Tuşha ya da Tuşhan adlı yeni bir eyalet kurduğunu (bkz. s. 38)¹¹⁰, Orta Fırat bölgesinde egemenlik sağladığını, Bit-Adini Devleti'ni vassal statüsüne sokarak Akdeniz kıyısına değin ilerlediğini ve bu ülkelerden haraç aldığını bilmekteysek de¹¹¹ bu krallara ait belgelerde Harran'ın adı geçmemektedir.

II. Aşşurnasir-apli'nin oğlu III. Şulmanuaşerid (858-824)'in kayıtlarında yine Harran adına rastlanmamakla birlikte, bu kralın kuzeybatıya doğru genişleyip, Küçük Asya'ya ulaşan stratejik yolları denetimi altına almasından çekinilerek oluşturulan Sam'al, Hattina, Kargamış ve Adini ittifakına karşı büyük bir savaş açarak¹¹², 857-855 yıllarında düzenlediği üç seferle öncelikle Bit-Adini Devleti'ne son verdiğini ve başkenti Til Barsip'in adını Kar-Şulmanuaşerid biçiminde değiştirenerek, burayı bir Assur eyaleti durumuna getirdiğini bilmek-

110 Tuşha'yı Diyarbakır'ın 30 km. doğusunda, Dicle Irmağı üzerindeki Kerh-i Dicle (yeni Üçtepe) ile eşitleyen görüşler için bkz. Olmstead^a 228 ve not 43; Goetze^a not 47. Bu kenti biraz daha doğudaki Tepe Höyüğü ile bir tutan farklı görüş için bkz. Kessler 85 vdd.

111 Bu kralların icraatlerinin ana hatları için bkz. Olmstead^c 77 vdd.; Saggs^a 95 vd.

112 ARAB I 599.

teyiz¹¹³. Anlaşılacağı üzere, Harran ve çevresi IX. yüzyılın ortalarında kesinlikle bir Assur eyaletinin içine alınmış görünmektedir¹¹⁴. Nitekim kentte yapılan ilk Assur inşaatına ilişkin kayıt da bu döneme aittir (bkz. s. 71).

Burada karşımıza Harran'ın bir eyalet merkezi haline getirilip getirilmediği sorunu çıkmaktadır. Assur eyalet sistemi üzerine yaptığı bir çalışmasında Forrer¹¹⁵, yukarıda da değinmiş olduğumuz gibi, Harran'ın daha XIV. yüzyılda turtanu tarafından yönetilen bir eyalet haline getirildiğini kabul etmiş ve bu görüşü o zamanlar tartışmasızca benimsemişti¹¹⁶. Oysa kanımca, Harran'ın turtanu'nun yönettiği bir eyalet merkezi olduğuna işaret edebilecek, aşağıda sunacağımız Assur' dan 814 tarihli bir stel dışında, her hangi bir kanıt yoktur.

113 ARAB I 602.

114 Postgate^b 123.

115 Forrer 21.

116 Smith 39; Unger 127; Lloyd-Brice 88; Prag 73; Olmstead^c 146; Pecirkova 220. Postgate^b 123'te ötekilerden biraz ayrılarak III. Sulmanuaserid Dönemi'nde eyalet sistemi içine alınan Harran'ın bir eyalet merkezi olduğunu benimsemekle birlikte, turtanu ile ilişkisine kuşku ile bakmaktadır.

Bu yazıt aynen şöyledir:¹¹⁷

"Turtanu,

büyük nâgir (nâgiru rabû),

şatan ekkurate¹¹⁸

orduların komutanı (rab ummâni rapsu)

Tabiti,

Harrâni,

Huzirina,

Dûrsadu (?) bêlbani kentlerinin,

Zallu ülkesi (ve) Balihu kentinin

valisi (şaknu)

Bêl-lu-uballit'in steli."

Anlaşılacağı üzere, turtanu Bêl-lu-uballit'in saknu olarak yönettiği kent ve ülkeler arasında adı anılan Harran'ın IX. yüzyılın sonlarında bu eyaletin merkezi olduğu sonucuna, yalnızca yukarıdaki stel yazıtına dayanarak ulaşmak hiç de mümkün değildir.¹¹⁹ Çünkü yazıttan Harran'ın ve Belih Irmağı'nın da dahil olduğu genişçe bir bölgenin turtanu yönetiminde olduğu anlaşılacakla birlikte, IX. yüzyıla ait kral yıllıkları, mektuplar ve eponim listelerinde Harran'ın adına

117 Andrae no. 44.

118 Andrae 52'de "des Vorstehers der Heiligtümer" (kutsal alanların bakıcısı) olarak çevirdiği bu unvanın anlamı açık değildir: bkz. Wilson 21

119 Forrer 15 vdd.'da yazıttaki kent ve ülkelerin önem sırasına göre değil ve fakat zaptediliş sırasına göre düzen-

rastlanmaması oldukça düşündürücüdür. Oysa, Assur kralları, özellikle yıllıklarında yeni bir eyalet merkezinin kuruluş haberini daima kalın çizgilerle belirtme yolunu tutmuşlardır. Örneğin II. Aşşur-nasir-apli Tuşa¹²⁰, III. Şulmanuaşerid Til Barsip¹²¹, III. Tukulti-apil-eşarra Ulluba¹²² ve Aşşur-aha-iddin Sidon¹²³ eyaletlerini kurarlarken, eski kent alındıktan sonra burada bir saray inşa olduğunu ve eyalete bir vali atandığını belirtmektedirler. Buna karşılık III. Tukulti-apil-eşarra'nın yıllıklarında, kuzeyde kurulan Ulluba eyaletinden söz edilirken, batıda yer aldığı belli olan ve turtanu tarafından yönetilen bir eyaletten bahsedilmektedir¹²⁴ ki, yukarıda sunduğumuz Bêl-lu-uballit'in stel yazılandığını ileri sürmekle birlikte, bu görüşünün doğruluğu son derecede kuşkuludur.

120. ARI II 550; ARAB I 446.

121. ARAB I 602.

122. ARAB I 785, 796; bu eyaletin ve kentin yeri için bkz.

Postgate^d 51.

123. ARAB II 512, 527.

124. ARAB I 785'te bu konuda verilen bilgi aynen şöyledir:

".....Ulluba'da Aşşur-ikişa kentini inşa ettim. Vali olarak görevlimi oturttum. Birdaşu dağına kadar, Enu, Sassu, Lubdu, Lukia, Şimirra, Uşurnu, Uzurra (?), Auigaş, Ubula

tından destek alınarak, genel inanış bu eyaletin merkezinin Harran'da olduğu yolundadır. Ancak bu genel görüş birliğine karşın turtanu yönetimindeki eyaletin Harran merkez olarak kurulduğu konusu oldukça kuşkuludur. Bu sorunun aydınlatılmasında ne yazık ki eponim listelerinden hiç bir yarar sağlamak mümkün değildir. Çünkü bu listelerde, ötekiyerin aksine, turtanu tarafından yönetilen eyaletin adından hiç söz edilmemiştir. Ancak bu listelerde adı anılmayan bir başka eyalet de, Harran'ın 90 km. kadar batısında, Fırat Irmağı'nın doğu kıyısı üzerindeki Til Barsip/Kar-Şulmanuaşerid'dir. İçinde 780, 770, 752 yılları eponimi olan Şamşi-ilu'nun uzun süreli, adeta bir kral gibi yaşadığı görkemli sarayı¹²⁵ ile bu sonuncu kent, turtanu yönetimindeki bir Assur eyalet merkezi olmaya kanımca Harran'dan daha yakın görünmektedir¹²⁶.

kentlerini Rab-bi-lub'umun eyaletine ekledim. Kummuhi sınırındaki, Fırat Irmağı'na kadar, Kuta, Urra, Arana, Taba, Uallia şehirlerini, Urartu'nun kaleleri, Kilissa, Ezieda, Diuabli, Abbissa, Harbisinna, Barbas, Tasa, Enzi, Anganu, Benzu, onun Kallania Irmağı'nı zaptettim (ve) onları Assur sınırlarına kattım. Turtanu'nun eyaletine ve Nairi eyaletine ekledim."

125 Thureau-Dangin ve Dunand 149; Reade^a 89.

126 Thureau-Dangin ve Barrois 89; Thureau-Dangin ve Dunand 7; Mallowan^b 328; Wilson 24. J.N. Postgate bize yolladığı

Bunun yanında, Harran'ın en azından VIII. yüzyılın ilk yarısından beri bir eyalet merkezi olduğu konusu oldukça belirgindir. Nitekim, Kalhu'da bulunmuş VIII. yüzyılın ilk yarısına ilişkin bir belgede karşılaştığımız Šamaš-remanni¹²⁷ ile Ninive'den VII. yüzyıla ait iki belgede geçen Bel-etir¹²⁸ ve Sagabbu'nun¹²⁹ Harran bel-pihati'leri olarak anılmış olması bunun en açık kanıtıdır. Bütün bunlardan sonra, eldeki verilerden yola çıkarak, Harran'ın turtanu yönetimindeki bir eyalet merkezi olduğu görüşüne rahatlıkla katılmanın mümkün olmadığı söylenebilir.

III. Šulmanuašerid'in uzun süren zaferlerle dolu hükümdarlığı son üç yılında (826-824) isyanlara sahne oldu. Devletin idari yapısının yetersizliğinden kaynaklandığı kabul edilen bu isyanlara, başta Ninive ve Assur gelmek üzere, toplam 27 kent katılmıştı¹³⁰. Huzirina (bkz. s.16), Til Abne¹³¹, Nabula¹³², Tidu (bkz. not 89) ve Amedi¹³³ gibi civar kentlere karşın, isyancılar arasında Harran adının geçmemesi şehrin mektubunda aynı görüşü paylaştığını bildirmiştir.

127 Postgate^a no. 29.

128 von Dietrich no. 55.

129 Ungand 454.

130 ARAB II 715.

131 Harran'ın yaklaşık olarak 80 km. güneyinde.

132 Nusaybin yakınındaki Gırnava: Erkanal 207 vd.

133 Bugün Diyarbakır.

bu ayaklanmaya katılmadığını göstermektedir.

III. Şulmanuaşerid'i izleyen V. Şamşi-Adad (823-811), III. Adad-nirari (810-783), IV. Şulmanuaşerid (782-772), III. Aşşur-dan (771-754) ve V. Aşşur-nirari (753-746) dönemlerine ilişkin kayıtlarda, Harran adına yukarıda değindiğimiz turtanu Bêl-lu-uballit'in steli ve Harran bel-pihati'si Şamaş-remanni (788)'nin adının geçtiği bir belge dışında rastlanmaz. Assur'un büyük bir bunalım içine düştüğü bu dönemde IV. Şulmanuaşerid'den V. Aşşur-nirari'ye değin geçen 30 yıl kadar süre ile her ne kadar bel-pihati yönetimindeki bir eyalet olmakla birlikte Harran ve çevresinin Til Barsip'te oturan turtanu Şamşilü'nün denetiminde kalmış olması gerekir. Bu dönemde Harran'dan söz edilmemesinin nedeni, yukarıda değindiğimiz gibi, Assur'un sık sık içine düştüğü bunalımlı dönemlerinden biri olması, gelişen ayaklanmalar ve güçsüz krallar olmalıdır.

Ülkenin içine düştüğü bu oldukça buhranlı duruma III. Adad-nirari'nin oğlu olduğunu iddia eden III. Tukulti-apil-eşarra (745-727) 746 yılında Kalhu'da bir darbe ile tahta çıkarak son verdi. Assur'un üstünlük döneminin başladığı kabul edilen III. Tukulti-apil-eşarra Dönemi'nde, kaybedilmiş toprakların yeniden kazanılması yanında yeni fetihlerle ülkenin sınırları oldukça genişletildi ve tüm ülkede reformlara girişildi. Bunlardan en önemlisi eyalet sisteminde yapılan değişikliklerdir: III. Tukulti-apil-eşarra oldukça güç kazanmış ve bağımsız birer yönetici gibi davranan eyalet valileri-

nin yetkilerini azalttı ve eyaletlerin sınırlarını daraltarak, daha küçük idari birimlere ayırdı; bunların başına da ayrıca yöneticiler getirdi¹³⁴. Ancak ne bu yenilik hareketleriyle ilgili belgelerde, ne de kralın kuzeye ve kuzeybatıya yaptığı çok sayıdaki seferinde Harran adına rastlanmamaktadır. Bunun nedeni kentin imparatorluğa tam olarak bağlı olmasıyla açıklanabilir.

III. Tukulti-apil-ešarra'nın kurduğu geniş imparatorluğun tahtına çıkan torunu II. Šarru-kin (721-705) Dönemi'nde Harran adı bu kez daha değişik bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Kralın kente bazı imtiyazlar tanıdığına ilişkin belgeler aynen şöyledir¹³⁵:

"Uzun zamandan beri unutulmuş ve himayesiz kalmış olan Aššur ve Harran kentlerinin vergilerden muafiyetini yeniden sağladım."

"Koruyucu gölgesini Harran üzerine yaydı ve özgürlük imtiyazlarını yazdı (Aššur ile)".

Harran'a yeniden tanınan bu hakların ilk defa ne zaman verildiği konusu ise karanlıktır. Ancak uzun Mezopotamya tarihi içinde sayıları oldukça az olan "özgür kentler"e II.

134 Olmstead^c 175 vd.; Saggs^a 105 vd.; Ferrer 10 vd.; krs. Reade^b 160 vd.

135 ARAB II 78, 92; ayrıca bkz. 54, 102, 104, 107, 117, 182; Thompson 88 vd. Harran hakkında II. Šarru-kin Dönemi'ne ait diğer mektuplar için bkz. RCAE II 132, 1073; Parpola^c no.263, 191, 194.

binyılın sonlarına ve I. binyılın ilk yarısına ilişkin belgelerde, Babil'de Nippur, Sippar ve Babil gibi kentlerde rastlanır. Assur'da ise, bildiğimiz kadarıyla, yalnızca eski başkent Assur ve Harran bu türde kentlerdir. Krallarca bağışlanan intiyazlar ve muafiyetlere sahip oldukları anlaşılan bu kentlerin halklarının intiyazları tanrısal korunma altındaydı. Yasal durumları kidinnitu, kentin halkı da kidinnu halkı olarak tanımlanırdı¹³⁶. Bu türde intiyazlar tanınmış olan kentlerin halkları, ücretsiz iş, askerlik yapma ve vergi vermekten muafıtı. Diğer kentlerden oldukça farklı bir yasal konumları olduğu anlaşılan bu kentlerin ayrıcalıkları ırk ya da ekonomik nedenlere değil, belirli kentlerin yerli halkı olmalarına bağlanır¹³⁷. Yeterli bilgi olmamakla birlikte, Harran'a tanınan bu ayrıcalıkların nedeninin Sin ile ilişkili olduğunu söyleyebiliriz.

II. Şarru-kin Dönemi'nden sonra Assur kayıtlarında Harran'ın adına bir kez daha Sin-akhe-eriba'yı izleyen Assur-aha-iddin (680-669) zamanında rastlanır. Dindar bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılan bu kralın ülkesinin birçok yerindeki kutsal alanları restore ettiği bilinmektedir¹³⁸. Çok açık bir belge olmamakla birlikte Aşşur-aha-iddin'un restorasyon pro-

136 Oppenheim 120.

137 Oppenheim 120 vd.

138 ARAB II 507, 576 ve passim.

jeleri içinde Harran Sin Tapınağı'nın da bulunduğu ihtimalinden söz edebilecek durumdayız. 671 tarihindeki Mısır'ın zaptı ile sonuçlanan sefere giderken kralın Harran Sin Tapınağı'na uğrayarak, seferin sonucu ile ilgili, olunlu bazı kehanetler aldığı, oğlu Aşşur-ban-apli'ye (668-626) Narduk-şum-usur'dan gelmiş bir nektuptan aynen şöyle anlatılmıştır¹³⁹:

"Anşar rü-

yada efendi kralının dedesini çağırdı. Kralların efendisi kral bir bilge ve Adapa'nın tohumudur. Sen Abyss'in ve tüm bilgelerin aklını aştın. Efendi kralının babası Mısır'a giderken sedirden bir tapınak Harran kentinin dışında inşa edilmişti. Ay Tanrısı bir asa üzerine oturuyordu. Başına iki taç konmuştu (ve) tanrı Naşuh huzurunda duruyordu. Efendi kralının babası girdi (ve) [taç(ları)] (onun) başına yerleştirdi (ve) o (ona) dedi: 'Gideceksin (ve) onunla dünyayı fethedeceksin.' [Böylece o git]ti (ve) Mısır'ı fethetti. Kralların efendisi olan kralın, Anşar (ve) Sin'e boyun eğmeyen ülkelerin geri kalanını zapt edecek....."

Öte taraftan Aşşur-aha-iddin'e İştari-şum-eres tarafından gönderilen ve olasılıkla 670-669 tarihlerine yerleştirilen¹⁴⁰ bir mektupta ise şu ifade ile karşılaşılmaktadır¹⁴¹:

139 Parpola^b I no. 117; RCAE II 923; Pfeiffer no. 248.

140 Parpola^b II no. 7.

141 Parpola^b I no. 7; RCAE I 36.

"Efendi kralıma, kulunuz İştar-şunu-eres(den):

.....Efendi kralının bana yazdığı Harran kentindeki krali heykeller hakkında: 'Onların (kente) geleceği uygun ay ve günü ve de nerede duracaklarını bana bildir', [MN] ayı nakil (ve) (heykellerin) yerleştirilmesi için uygundur. Eğer efendi kralım uygun bulursa büyük krali heykeller [Ay] Tanrısı'nın sağ ve sol yanına yerleştirilecekler. Kralın oğullarının heykelleri Ay Tanrısı'nın önünde duracaklar....."

Muhtemelen kralın oğullarından Aşur-ban-apli ve şamaş-şum-ukin'in heykelleriyle ilgili görölen¹⁴² bu ve bir önceki mektup göz önünde bulundurularak, Aşur-aha-iddin'in zaferle sonuçlanan Mısır seferinin ertesinde, Harran Sin'ini ödüllendirmek üzere, fazla geniş kapsamlı olmasa da, bir restorasyona giriştiği ileri sürülebilir.¹⁴³

Aşur-aha-iddin'in hükümdarlığı sırasında Assur Mısır ve Babil'in fethiyle en geniş sınırlarına ulaşmış olmakla birlikte, veliahtlar arasında baş gösterniş olması çok mümkün görünen bir taht mücadelesi, özellikle son yıllarında bazı bunalımlara yol açtı. Nitekim kralın bu bunalımlara son vermek üzere, Assur tarihinde ilk ve son kez olarak, 672'de tahta çıkacak veliahtı resmen açıklanmak zorunda kaldı¹⁴⁴. Buna

142 Parpola^b II no. 7.

143 Parpola^b II no. 7.

144 Geniş bilgi için bkz. Wiseman^b 80 sat. 669-74; Saggs^a

126; Olmstead^c 386 vd.

göre Assur tahtında Aššur-ban-apli, Babil tahtında da kardeşi Šamaš-šum-ukin, babalarının yanında ikinci bir kral görevini sürdürecektlerdi.

Yukarıda sözünü ettiğimiz merkezdeki bu iç karışıklıkların eyaletlerde de bazı bunalımlara yol açmış bulunması hiç de imkansız değildir. Nitekim bu sıralarda Assur tahtına karşı girişilmiş ve olasılıkla birbirleriyle ilişkili¹⁴⁵ komplo-lerden hiç olmazsa ikisini mektuplardan öğrenebilmekteyiz: Bunlardan bizi doğrudan doğruya ilgilendireni, Aššur-aha-iddin'in hükümdarlığının sonlarına doğru patlak verdiği anlaşılan, Harran kenti hazzanu'su Sasi'nin girişimidir. Çeşitli görevlilerin de dahil olduğu bu komplo girişimlerine ilişkin yazılı belgeler aynen şöyledir:¹⁴⁶

"Efendin kral.....'ya kulunuz

Nabu-rih-tu-usur.....

Şevkat gösterilmiş olanlara rağmen meydana gelenlere

.....ve.....Sasi ile gizlice anlaşılan halk.....

Biz, benim ulu kralım, Ningal'in sözü.....ölsünler. Ba-

ba ve anne dahil.....sizin ve ailenizin hayatı, hepsi

birden yücelsin (?).....hayatınız.....yıkılmayacaksınız.

Belahusur'un kız hizmetçisi.....diyerek, 'Sivan ayı-

145 von Dietrich 55 vd.

146 RCAE II 1217; von Dietrich no. 55 ve 48.

nın ortasında kız gönderilecek (?)' konuştunuz kızla ilgili uygun bir söz söyledir 'Bu Nuşku'nun hükmüdür; yönetim Sasi'ye (düecek), Sin-ahhe-eriba'nın adı ve soyundan gelenleri o tüketecek'.....

Kız hizmetçiyi Sasi'nin evinden getiren senin setu görevlin onu getirsin. Belahusur'u Harran'dan getirsinler. Nuşku.....Sasi'nin adı ve soyundan gelenleri, Belahusur'u ve onunla gizlice anlaşmış olan insanları mahvetsin..
....."

".....Kral, benim efendim sonsuza dek yaşasın. Mısırlı Şarru-lû-dâru, Harran valisi Bêl-êtir'in dostu, kendisi de Sâsi'ja'nın (Sasi) dostudur, bunlar (?) ile Şuma-iddina'ya kıskırtıyorlar. Kral bu kişilerin hepsine özellikle dikkat etsin....."

Yukarıda sunduğumuz iki mektuptan 670 yılları civarında olduğu düşünülen¹⁴⁷ ve krala karşı düzenlenmiş bir komplonun Harran'dan kaynaklandığını anlamaktayız . Kentin hazzanu'su tanrı Nuşku'nun bir kehanetinden güç alarak Assur-aha-iddin'e karşı krallık iddiasında bulunmuş ve bu entrikalara Harran valisi (bel-pihati) Bel-etir'de katılmıştır.

Koyuncuk arşivinde bulunmuş çok sayıda mektuptan Sasi olayının yalnızca Harran ile sınırlı olmadığını, etkisini

147 Olayların tarihi için bkz. Parpola^b no. 115; von Dietrich 50.

komşu bölgeler ve daha çok daha güneydeki Ur kentine değin gösterdiğini bilmekteyiz¹⁴⁸. Nitekim ayaklanmaya Ur kenti ve Güney Deniz Ülkesi egemeni Ningal-iddina'nın oğlu Sin-balassu-iqbi'nin para yardımıyla bulunduğu aşağıdaki anonim mektuptan anlaşılmaktadır¹⁴⁹:

"Nabu (ve) Marduk efendim veliaht prensine iyilik ihsan etsinler.

Asa taşıyıcısı Nabunasir şöyle söyle söyledi: 'Bir mana altını, Ningal-iddina'nın oğlu Sin-balassu-iqbi arabacıyla¹⁵⁰ veliaht prensin hazzanu'su Sasi'ye gönderdi....."

Sonucunun başarısız olduğu kesin olan Sasi ayaklanmasının¹⁵¹ ne kadar sürdüğü konusunda açık bir bilgiye sahip olamıyoruz.

Assur-aha-iddin'den sonra¹⁵² tahta çıkan son güçlü Assur

149 von Dietrich no.61; RCAE I no. 445.

150 von Dietrich 51ide bu arabacının Sasi ayaklanmasına katılan kişilerden biri olan Rimanniadad olduğunu, paralel belgelere dayanarak ileri sürer.

151 Sasi ayaklanmasıyla ilgili öteki mektuplar için bkz. RCAE I 181, 447, II 1004, 1031, 1245, 1257, 1308, 1345; Parpola^D I no. 232; Pfeiffer no. 244; von Dietrich no. 62.

152 Roux 303'de kralın Mısır'da çıkan ayaklanmayı bastırmak amacıyla yola çıktığı sırada, 669 yılında Harran'da hastalanıp öldüğünü bildirmekteyse de, bu görüşünü kanıtlayan hiç bir belge yoktur.

kralı Aššur-ban-apli'nin de (668-626) Harran ile ilgilendiğini bilmekteyiz. Bu kral hükümdarlığının başlarına ait bir yazılı belgede Harran'daki Sin Tapınağı'nı yeniden yaptırttı-
ğından söz eder (bkz.s.83 vd). Bir başka yazıtında ise küçük
kardeşi Aššur-etil-šame-irsitim-ballitsu'yu Sin rahibi yap-
tığını anlatır¹⁵³.

".....En küçük kardeşim Aššur-etil-
šame-irsitim-ballitsu'yu, Harran'da oturan Sin'in huzurunda
urigallu rahipliği için takdis ettim."

Smith¹⁵⁴ bu küçük kardeşin Ninive'nin düşüşünden sonra
Harran'da kendisini Assur kralı ilan eden Aššur-uballit ile
aynı kişi olduğunu düşünürse de, bu konuda hiç bir kanıt yok-
tur.

Aššur-ban-apli dönemi Harran'ı konusunda daha fazla bil-
giye sahip değiliz. Bu dönem Assur'un en güçlü olduğu zaman-
lardan birini kapsamakla birlikte, yıkılışın da eşliğini tem-
sil etmekteydi. Çünkü bu zamanda özellikle kuzey sınır böl-
gelerinde Assur aleyhine büyük karışıklıklar hüküm sürmektey-
di. Bunların başında ise İskitler, Medler ve Persler rol al-
maktaydılar. Örneğin Aššur-aha-iddin bile yegane kızı Seru a-
eterat'ı İskit prensi Bartatua ile evlendirip, bu kuzeyli gö-
çebelerin desteğini sağlamaya çalışmıştı¹⁵⁵.

Aššur-ban-apli'nin ölümünden sonra Assur tahtına sıra-
sıyla Aššur-etillu-ili (625-623 ?) ve Sin-šar-iškun(622-612)

153 ARAB II 983

154 Smith 41, not 1

155 Sulimirski 19

çıktı. Son iki kral döneminde Babil'in bir bölümü Assur'un elinde olmakla birlikte, diğer kısım 626 yılından beri Kalde'li Nabu-apal-usur'un (Nabopolassar) elindeydi. Nabu-apal-usur 617'de Babil'deki tüm Assur kuvvetlerini çıkararak ülkenin tek hakimi oldu¹⁵⁶.

Bu yıllarda Assur için tehlikeli olmaya başlayan başka bir güç de XIV. yüzyılın sonunda Persler ile birlikte Kuzeybatı İran'a yerleşen Medler'di. İlk kez IX. yüzyılda III. Şulmanuaşerid'in yıllıklarında karşımıza çıkan bu halklar¹⁵⁷, III. Tukulti-apil-eşarra Dönemi'nde, kısmen de olsa Assur eyalet valilerinin yönetimi altında görülürler¹⁵⁸. Oysa, Assur'un son güçsüz kralları döneminde ve özellikle Phraortes'in tahta çıkışından sonra gelişen Med gücü, oğlu Kyaxares'in önderliği sırasında doruğuna ulaşmış, Medler'in Assur üzerine saldırıları da bu zamanda başlamıştı¹⁵⁹.

Phraortes'in başarısız Ninive kuşatmasını 614 yılında oğlununki izledi. Ancak bu son kuşatmada da kent İskitler'in yardımıyla yakılıp yakılmaktan kurtuldu; buna karşılık geleneksel başkent Assur ele geçirilerek tamamen tahrip edildi¹⁶⁰.

156 Saggs^a 137.

157 ARAB I 581, 587-588:

158 ARAB I 784, 795, 811-812.

159 Herodot I 102.

160 Herodot I 103; Wiseman^a 57; Saggs^a 138; Sulimirski 28.

Nihayet Babil kroniklerinin bildirdiklerine göre, 612 yılında Akkad kralı Nabu-apal-usur ile kroniklerde "ummanmanda" olarak geçen Med ve İskit kuvvetleri birleşerek Ninive'yi, üç aylık bir kuşatma sonucunda, ele geçirip yakıp yıktılar¹⁶¹.

Assur'a karşı vurulmuş olan bu büyük darbeye rağmen devlet ortadan kalkmadı. Ninive önünden kaçan Assurlular, kuzeybatıya doğru giderek Harran'ı yeni başkent ilan ettiler. Bu olaylar sırasında Assur tahtına, Aşşur-ban-apli'nin kardeşi, Harranlı rahip Aşşur-etil-şame-irsiti-ballitsu olduğu düşünülen (bkz. s.49) Aşşur-uballit çıkmıştı¹⁶². Ancak krallığı uzun sürmedi. Nabu-apal-usur'un 16. yılına rastlayan 610 tarihinde, Ninive'yi yıkan güçler tekrar birleşerek Harran'a saldırdılar. Bu olaylar Babil kroniğinde aynen şu şekilde anlatılır¹⁶³:

"Aiari

(Iyyar) ayında ordusunu topladı ve Assur'a karşı harekete geç-

161 Wiseman^a 59 vd.; ayrı bkz. ARAB II 1177-1178; ANET 304.

Ninive ve Harran'ın düşüşünde Babil müttefikleri arasında adı anılan umman-manda konusunda tam bir fikir birliğine varılamamıştır. Umman-manda'yı Medler olarak düşünen görüş için bkz. Gadd^c 73; bu çerimni birleşik İskit-Med güçleri olarak benimseyen görüş için bkz. Smith 41; Wiseman^a 16 vdd.; Saggs^a 139; Tarhan^a 185.

162 Wiseman^a 61; ARAB II 1180; ANET 304.

163 Wiseman^a 61; ayr. bkz. ARAB II 1182; ANET 304.

ti [Simani ? ayı]ndan Samna ayına kadar Assur topraklarında direnişle karşılaşmadan yürüdü. Samna ayında Akkad kralına yardıma [gelmiş olan] Umman-manda ve ordularını birleştirdiler ve Assur tahtına oturmuş olan Aşşur-[uball]it'in Harranu kentine hareket ettiler. Aşşur-uballit ve [onun yardımına] gelmiş olan Mı[sır ?] ordusu üzerlerine çöken düşmanın korkusuyla kenti tahrip ettiler ve..... [Fırat Irmağı'nı] geçtiler. Akkad kralı Harrani'ye vardı.....kent zaptedildi. Kent ve tapınaktan çok miktarda ganimet taşıdılar. Addari ayında Akkad kralı.....onları.....o geride bıraktı ve kendisi ülkesine döndü ve Akkad kralının yardımına gelmiş olan Umman-manda [kendi ülkelerine] çekil [di] "

Böylelikle başkentliğini Harran'ın yaptığı Assur Devleti'nin ömrü çok kısa sürdü ve Harran da yakılıp yıkılarak tahrip edildi¹⁶⁴. Ancak Mısır'dan yardım gören Assur-uballit, Nabu-apal-usur'un 17. yılında Harran'ı yeniden ele geçirmek üzere Mısır ordusuyla birleşerek harekete geçti ki, bu olaylar kronikte aynen şu sözlerle ifade edilmiştir¹⁶⁵:

"Du'uzi

(Tammuz) ayında Aşşur kralı Aşşur-uballit, büyük bir Mısır ordusu.....nehri geçti, Harranu kentini ele geçirmek

164 Gadd^c 72.

165 Wiseman^a 63; ayr. bkz. ARAB II 1183-84; ANET 304.

için hareket etti.....Ancak Akkad kralının orada bıraktığı garnizon onları.....kesti.....ve sonra Harranu kentine karşı ordugah kurdu, Ululi (Elul) ayına kadar kente saldırılarda bulundu ve hiç bir şey elde edememekle birlikte geri çekilmedi. Akkad kralı ordularının yardımına koştu [fakat] saldırı [yapmadı] ve izalla [ülkesine] gitti ve dağlardaki pek çok şehri [eline geçirdi] onların.....ateşe verdi. Aynı zamanda ordu.....
.....Urartu bölgesine kadar [yürüdü ve] ülkede [.....ayına] kadar [şehir (?)]lerini yağmalayarak [kaldı]....."

Görülüyor ki, temmuzdan eylül ayına kadar süren bu başarısız girişim Assur Devleti'nin kesin sonunu belirlemektedir. Bu tarihten itibaren tüm Mezopotamya ile Birlikte Harran kenti de Babil ve Med güçlerinin eline geçmiştir. Son Assur kralı Aşşur-uballit'in akıbeti konusu ise açık değildir¹⁶⁶.

D) Yeni Babil Dönemi:

Assur İmparatorluğu'nun son başkenti Harran'ın Babil ve Med güçlerince ele geçirilmesinden sonra Babil birden bire Assur'un mirasçısı olarak tüm Mezopotamya'nın hakimi durumuna geldi. Ancak buna rağmen kentteki hakimiyetin de Babil-liler'in eline geçtiğini söyleyebilecek durumda değiliz. Çünkü kaynakların sağladığı bilgilerden anlaşılabilirdiği kadarıy-

166 Wiseman^a 19'da Aşşur-uballit'in 609 yılında Urartu'ya doğru kaçmış olabileceği belirtilir.

la, Harran'ın düşüğünü izleyen yıllarda Med güçlerinden hiç olmazsa bir kısmı, Babilliler'le birlikte kentte kalmış ve bu kozmopolit yapı Med krallığının yıkılışına değin sürmüştür. Hatta Babilliler'in kentteki inşa faaliyetlerine tam anlamıyla ancak Medler'in çekilişinden sonra Nabu-na'id döneminde başlayabilmiş olduklarını göz önünde bulundurarak, Harran'daki Med varlığının oldukça etkili boyutlara ulaştığını kabul edebiliriz¹⁶⁷.

Nabu-apal-usur'un hükümdarlığının son yılında (605), en büyük oğlu ve veliahtı, Med kralı Kyaksares'in kızı Amyitis ile evli olan Nabu-kudurri-usur¹⁶⁸ (Nabukadnezar) olasılıkla Aşşur-uballit ve ordusuyla birlikte olan Mısır kralı II. Necho'yu¹⁶⁹ Kargamış yakınlarında yenererek¹⁷⁰, önce Kuzey Suriye ve daha sonra da Filistin'i topraklarına kattı. Nabu-kudurri-usur'un 562 yılındaki ölümünden sonra Babil tahtına iki yıl süre ile Amel-Marduk (561-560), onun bir suikaste kurban gidişinden sonra Nergal-şar-usur (559-556, Neriglissar) ve ardından da çok kısa bir süre krallık yapan Labaşi-Marduk (556) çıktı. Bunu bir isyanla yönetimi ele geçiren ve Nabu-apal-usur'un sülalesine mensup olmayan son Babil kralı Nabu-na'id izledi¹⁷¹

167 Gadd^c 74 vd.; Olmstead^b 36; Saggs^a 147.

168 Olmstead^c 636 vd.

169 II Krallar 23:29.

170 Yeremya 47:2, 5, 6, 12; Wiseman^a 23 vd. 67 vd; Olmstead^c 639; Saggs^a 141.

171 Saggs^a 141 vd.

Nabonid olarak tanınan bu kralın Harran ile olan özel ilişkisi açısından özel bir yeri vardır. Ailesi hakkında çok şey bilinmez, ancak babasının, Nabu-balatsu-iqbi adında, Assurlu veya güçlü pro-Assurlu Harran'lı bir prens ve Harran Sin Tapınağı rahiplerinden biri olduğu düşünülür¹⁷²; annesinin ise aynı tapınakta bir rahibe olduğu bilinir. Harran'da ve Eski Harran Höyüğü'nde bulunan Yeni Babil Dönemi stellerinden Nabu-na'id'in annesi Adda-guppi'ye ait olanlarında kendisiyle ilgili şu bilgilere yer verilmiştir¹⁷³:

"Ben Babil

kralı Nabium-na'id'in annesi, kendimi Sin, Nin-gal, Nuşku ve Sadarnunna'ya adanmış Adda-guppi. Babil kralı Nabu-apal-usur'un 16. yılında, tanrıların kralı Sin, kenti ve tapınağı ile kızgındı ve göğe gitti- kent ve icindekiler yok olmaya yüz tuttular. Sin, Nin-gal, Nuşku ve Sadarnunna'nın kutsal alanlarına gece gündüz baktım ve onların duacısı oldum.....

.....Aynı zamanda benim de doğduğum Aşşur kralı Aşşur-ban-apli'nin 20. yılından Aşşur-ban-apli'nin 42. yılına değin, oğlu Assur-etillu-ili'nin üç yılı, Nabu-apal-usur'un 21 yılı, Nabu-kudurri-usur'un 43 yılı, Avel-Marduk'un 2 yılı, Nergal-şar-usur'un 4 yılı süresince 95 yıl, yeryüzü ve gök yüzündeki tanrıların kralı Sin'in kutsal alanlarına göz ku-

172 Smith 41; Olmstead^b 36.

173 Gadd^c HIB süt. I , 1-11, 29-34, süt. II, 26-30.

lak oldum.....Aşşur kralı Aşşur-ban-apli'nin zamanından, Babil kralı, oğlum Nabu-na'id'in 9. yılına kadar, tanrıların tanrısı Sin'in bana bahsettiği saygı, sağlıklı iki göz, akıl, el-ayak, (ve) pürüzsüz bir tenle, mutlu 104 yıl yaşadım....."

Yukarıda kısmen verdiğimiz stel yazıtından çok uzun ve mutlu bir yaşam sürdüğünü anladığımız Adda-guppi'nin, düşünüldüğü gibi, Assur hanedanına mensup olması imkansız değildir. Bunun nedeni, stelinde görüldüğü gibi, Assur-ban-apli'nin hükümdarlığının ortalarında doğması ve Asur'da büyük kutusal alanlardaki, yüksek dinsel memuriyetlerin çoğu kez krali aileden prens veya prenseslere verilmesidir¹⁷⁴. Nitekim yukarıda da değindiğimiz üzere, Aşşur-ban-apli'nin kardeşlerinden Aşşur-etil-şame-irsiti-ballitsu'yu Harran'da bir rahip olarak görevlendirmiş oluşu, kentte Assur hanedanının bir kolunun varlığını açıkça göstermektedir.

Ailesi hakkında bundan fazla birşey bilinmeyen Nabu-na'id tahta oturduğunda karşısına çıkan sorunlardan en önemlisi Babil'in içine düştüğü ekonomik bunalımdır. Medler'in doğu ve kuzeydeki ticaret yollarını kontrol altına almaları, Babil'de ortaya çıkan kıtlık, ayrıca Nergal-şar-usur'un savaşları ve inşa faaliyetlerinin neden olduğu enflasyon fiatları oldukça arttırmıştı. Kral önlem olarak Arabistan'dan gelen ticaret

174 Saggs^a 145.

yollarını denetim altına almayı uygun gördü ve oğlu Bel-şar-usur'u Babil'de ortak kral ilan edip, Kuzeybatı Arabistan'daki Taima'yı eline geçirerek burada 10 yıl kaldı.

Nabu-na'id'in diğer önemli bir sorunu çeşitli ırk ve dinlerden meydana gelen imparatorluğu içindeki birliği sağlamak olmalıydı. O tahta çıkar çıkmaz uzun zamandan beri amnesinin bir rahibe olarak hizmet verdiği Harran Sin'ine özel bir önem göstermeğe başladı. Ay Tanrısı Sin'e Babil'in geleneksel baş tanrısı Marduk'u gölgede bırakacak ve dolayısıyla Babilliler'i kızdıracak kadar büyük bir saygı gösterilmesinin nedenini, kralın, dini birleştirici bir unsur olarak kullanmak istemesinde bulabiliriz. Çünkü bu dönemde büyük çapta Ahuramazda dinine bağlı doğudaki Medler ile tek tanrıya inanan batıdaki Yahudiler'in yanı sıra, Araplar'ın ve Aramiler'in dinsel inanışları da Babil'inkine pek yakın değildi. Bu nedenle Nabu-na'id Arap ve Arami pantheonunda değişik adlar altında kutlanan Ay Tanrısı'nı Marduk'un yerine getirip, adeta bir çeşit tek tanrılı din oluşturarak, egemenliği altındaki ulusları dinsel yönden de kendisine bağlama amacı gütmüş olabilir¹⁷⁵.

Bütün bunlara bağlı olarak, Nabu-na'id'in tahta çıkar çıkmaz "Umman-manda'nın tahribatı yüzünden 54 yıldan beri harabe halindeki"¹⁷⁶ Harran Sin Tapınağı E. hul. hul'un restorasyonuna giriştiği tarihi bir gerçektir. Ancak bu büyük çap-

175 Saggs^a 145 vd.

176 Gadd^c 72.

lı restorasyon projesine, yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi, kentte hala devam ettiği anlaşılan güçlü Med varlığı ve öte taraftan da kendi ülkesi içindeki ekonomik bunalımlar nedeniyle hızlı bir şekilde devam etme olanağını bulamamıştır¹⁷⁷.

554 ve 555 yıllarında Kuzey Suriye'de seferde olan Nabu-na'id krallığının 3. yılında (553) Kyros ile Medler'e karşı birleşti ve sonuçta 550 yılında Medler'i yenen Kyros böylece Suriye, Assur, Kappadokia ve Doğu Anadolu'nun hakimi oldu. Bu olaydan sonra ortak çıkarları sona eren Kyros ve Nabu-na'id'i artık birlikte değil de karşı saflarda görürüz. Nitekim Herodot¹⁷⁸ ve Xenophon'un¹⁷⁹ bildirdiklerine göre, pers kralı Kyros ile Lydia kralı Kroisos arasında 547/46 yılında yapılan ölüm-kalım mücadeleleri sırasında Babil kralının birden bire Lydia müttefikleri arasında karşımıza çıkması, Babil-Pers ilişkilerinin sona erdiğine açık bir biçimde işaret etmektedir.

Nabu-na'id kroniğinde, hükümdarlığının 9. yılında (Mart/
177 Gadd^c 74; Saggs^a 147; Olmstead^b 57'de Nabu-na'id'in oğlunu Babil'de ortak kral ilan ettikten sonra Harran'a gitmek üzere yola çıktığını, bu sırada Astyages'in Kyros isyanı nedeniyle yardım gönderememesi yüzünden, Harran'ın 555'te Babil-liler'ce ele geçirildi, kent ve tapınağın yeniden inşasına da bu zamanda başlandığını ileri sürer.

178 Herodot I 77.

179 Xenophon VI, II 10.

Nisan 547/46) Kyros'un Halys'e (Kızılırmak) gidişi aynen şu şekilde anlatılmıştır¹⁸⁰:

".....Nisannu ayında Parsu kralı Kuras askerlerini topladı ve Tigris'i Arbela'nın aşağısında geçti. İyvar ayında ise Lu.....ülkesine yürüdü....."

Buradan anlaşılacağı üzere, Zagros Geçitleri'ni aşarak Kuzey Mezopotamya'ya inen Pers ordusu, Dicle'yi Arbela civarında geçtikten sonra, batıya doğru yürüyüşüne Harran üzerinden geçen, bölgenin tek karayolunu izleyerek devam etmiş olmalıdır (Harita I).

Bilindiği gibi, Kyros 547/546 yılında Lydia'nın başkenti Sardes'e değin yürüyerek bu devleti tarih sahnesinden silmişti. Kışı Sardes'te geçiren Pers büyük kralı, ertesi yıl (545) yine geldiği yönden ülkesine dönmüştü. Suriye ve Kuzey Mezopotamya'nın birçok kenti gibi, Harran'ın da bu olaylar sırasında Pers egemenliği altına girdiği anlaşılmaktadır. Ancak, Harran'daki Nabu-na'id yazıtlarından E.hul.hul restorasyonunun kralın 11. yılında (546/45) bittiği sonucuna varılmış olmasından¹⁸¹ yola çıkacak olursak, kentin daha çok Kyros'un Sardes'ten dönüşü sırasında ele geçirildiğini benimseyebiliriz.

Sonuçta 540 yılında başlayan Pers saldırısı 539'da

180 Smith 112.

181 Gadd^c 74 vd.

Kyros'un Babil'e girmesiyle bitti ve böylece büyük Babil Krallığı da Kyros tarafından sona erdirilmiş oldu¹⁸². Pers İmparatorluğu'nun bir parçası durumuna giren Harran, Büyük Dareios Dönemi'nde Babylonia satraplığı içine alındı¹⁸³.

E) Roma Egemenliği Dönemi Sonuna Kadar Kentin Tarihine Genel Bakış:

Pers İmparatorluğu, Makedonya kralı Büyük İskender'in 334'te Anadolu'ya girişi, ardından Pers topraklarında ilerleyişi ve 331'de Persepolis'i almasıyla son buldu. Bu dönemde kaynaklarda Harran'ın adı geçmemekle birlikte, İskender'in zaptettiği bölgelerde Pers satraplık sistemini benimsediğini düşünecek olursak, yönetim şeklinin fazla değişmediğini kabul edebiliriz. Onun ölümünden (323) hemen sonra generalleri tarafından alınan Babil Kararları'nda kardeşi Arhidaios, III. Philip, oğlu da IV. İskender olarak kral ilan edildi ve imparatorların naipliği ile birlikte Asya'nın yönetimi Perdikkas'a verildi. Başlangıçta imparatorluğun birliğini korumak amacıyla olan generallerin davranışları, Perdikkas'ın gittikçe güçlenmesiyle değişti ve yıllarca sürecek mücadeleler başladı. Sonuçta diğer generallerin birleşerek, Perdikkas'ın ölümüne (321) neden olduktan sonra aldıkları "Triparadeisos

182 Herodot I 189-191; ayr. bkz. Olmstead^b 45 vd.; Saggs^a 150 vd.

183 Herodot III 92.

Kararları"nda fazla bir değişiklik yapılmaksızın satraplıklar yeniden düzenlendi ve Harran'ın da içinde bulunduğu Suriye Satraplığı Mytilene'li Laemedon'a verildi. Antigonos ise Asya ordularının başkomutanı olmuştu. Ancak onun güçlenmesinden çekinen öteki generaller 315-311 yılları arasında Antigonos'a karşı savaştılar ve sonrasında yapılan anlaşmada artık satraplıkların değil de bölgelerin bölünmesi esas alındı. Buna göre Asya Antigonos'un oldu. Ancak bu statü de fazla uzun sürmedi; 306'da Antigonos ve oğlu Demetrios'un basileus unvanını almasından sonra diğer generaller de aynı yolu izleyince İskender İmparatorluğu tan anlamıyla parçalandı. Antigonos'un, İpsos Savaşı'nda (301) Lysimakhos, Kassandros, Seleukos ve Ptolemaios'a yenilmesiyle Harran, İndus'tan Phrygia içlerine kadar uzanan bölgeye egemen olan Seleukos Krallığı'na geçti ve Roma hakimiyetine değin bu krallığın egemenliği altında kaldı.

Hellenistik Dönem'den itibaren daha çok Karrai adıyla anılan (bkz. s.8) Harran hakkında çok az bilgi olmakla birlikte, onun daha 312 yılından önce bile bir Makedonya kolonisi olduğu konusu kuşkusuzdur. Nitekim kentteki Makedonya yerleşmesinden Cassius Dio¹⁸⁴ söz etmektedir.

Kentin 132 yılında bir Arap kabilesi tarafından, merkezi Edessa olarak kurulmuş, küçük Osrhoene Krallığı ile ilişkisi konusu açık değildir. Ancak Edessa ve Harran sikkelerinin ayrı

184 Cassius Dio XXXVII, 5, 6; ayr. bkz. Jones 215 vd.

ayrı darbedilmiş olması, bunun dışında kent sikkelerinde Osrhoene krallarının betimlerinin görülmeşi¹⁸⁵ Harran'ın bu krallığa bağlı olmadığını düşündürür.

Roma Dönemi'nde Harran'ın adı, coğrafi konumundan dolayı, sık sık tekrarlanan Roma-Parth savaşları sırasında ortaya çıkmaktadır. Kent ve yakın çevresinin Roma etki alanı içine girmesi, esas olarak, Pompeius Magnus'un 64 yılında XIII. Antiokhos'u tahtından indirerek Seleukos Krallığı'na son vermesi ve Suriye'nin bir Roma eyaleti haline getirilmesiyle başlamıştır. Şüphesiz kentin Klasik Dönem'deki en önemli olayından biri proconsül Crassus'un burada Parthlar'la yaptığı savaşta yenilerek ölümüdür (53)¹⁸⁶.

Harran Roma hakimiyetine ilk kez Kuzey Mezopotamya'yı bir Roma eyaleti haline getiren Traianus Dönemi'nde (M.S. 98-117) girdi. Ancak bunu izleyen yıllarda bölge sık sık Parthlar ile Romalılar arasında el değiştirdi. Septimus Severus Dönemi'nde (M.S. 193-211) Harran bir Roma kolonisi durumuna sokuldu¹⁸⁷. Nitekim bu imparator döneminde darbedilmiş kent sikkelerinde KOAONIA adı görülmektedir¹⁸⁸. Caracalla Dönemi'nde (M.S. 211-217) kent Colonia Metropolis Antoniniana Aurelia
185 Hill lxxxvii vdd.

186 Plutarch s.v. Crassus; Cassius Dio XL, 27, 2.

187 Jones 220 vd.; ayr. krş. Hill xc.

188 Hill xc; Harran sikkeleri Marcus Aurelius'tan III. Gordianus ve Tranquillina dönemlerine kadar devam eder: Hill lxxxviii.

Alexandriana adıyla¹⁸⁹ yeniden kolonize edildi¹⁹⁰. Bu dönemin en önemli sayılabilecek olaylarından biri de, imparator Caracalla'nın Sin Tapınağı'na yaptığı bir ziyaretten dönüşü sırasında, suikaste kurban gidişidir¹⁹¹.

Sasani Devleti'nin kuruluşuyla Kuzey Mezopotamya'da bir süredir devam eden huzur yeniden bozuldu. Sasani prensi Ardaşir, Maximinus Dönemi'nde (M.S. 235-238) Nisibis ve Harran'ı ele geçirdi. Kentin yeniden Roma'ya bağlanması III. Gordianus (M.S. 238-244) zamanında gerçekleştiyse de (M.S. 243) Harran'ın da içinde bulunduğu Kuzey Mezopotamya'daki Roma-Pers savaşları Bizans Dönemi'ne değin sürüp gitti¹⁹².

189 Hill xc.

190 Jones 221.

191 Cassius Dio LXXVIII,5,4.

192 Geniş bilgi için bkz. Weissbach 2009 vdd.; Röllig 130.

III

KENT DOKUSUNUN

TANIMI

A) Karşılaştırmalı Genel Tanım:

Yukarıda da değinmiş olduğumuz gibi, Harran aynı adlı ovanın ortasında, yaz aylarında büyük çapta kuruyan Cullap Çayı'nın sol kıyısında yer almaktadır. 400 m. rakımındaki ova-
dan bugün üzerinde modern Harran köyünün bulunduğu 4.00 m.¹ lik bir yükseltiyle ayrılmaktadır (Lev. VIII/1-2).

Kuzey-güney yönünde 1 300 m., doğu-batı yönünde ise 1 000 m. kadar genişliğindeki bir alana yayılmış olan kentin hemen hemen ortasında, 20-25 m. kadar yüksekliğinde höyük bulunmaktadır (Lev. IX/1-2; X/2). Güneydoğu uçtaki ve yine bir yükselti üzerinde olan iç-kale kentin dikkat çekici unsurlarından birini oluşturur (Lev. X/1; XI). Günümüzde yüzeyi tamamen Ortaçağ kalıntılarıyla kaplı ve bu nedenle Eskiçağ'daki durumunu anlamak hemen hemen imkansızdır.

Yazılı belgeler Ortaçağ-öncesi Harran kentinin biçimi ve yapıları hakkında hiç bir bilgi vermezler. Rice'ın höyüğün doğu kesimindeki 10 m. derinliğe varan sondajında (Lev. X/2) II. binyılın sonu ve I. binyıl ile Klasik Döneme ilişkin karışık malzeme veren 2.50 m.'lik İslami tabaka ("phase vi [24.50 -26.59 m.]")'dan ve bunu izleyen, III. binyıldan İslami Döne-

me kadar karışık malzeme veren 1.00 m.'lik bir erozyon tabakası ("phase v [23.50-24.50 m.] ")'ndan hemen sonra, 7.00 m. kalınlığındaki İlk Tunç Çağ tabakalarına inilmiştir (Lev. I)¹⁹³. Buna karşılık Sultantepe Höyüğü'nde Yeni Babil ve Akhaemenid dönemlerinde iskan edilmemiş olmakla birlikte, 7.00 m. kalınlığındaki Hellenistik ve Roma yerleşmelerinin altındaki Geç-Assur tabakası günümüze oldukça sağlam bir durumda kalmıştır¹⁹⁴. Aşağı Yarımca Höyüğü'nde de Geç-Assur yerleşiminin varlığı görülebilir¹⁹⁵. Harran kenti ile ilgili yazılı belgeler ve civar höyüklerdeki buluntular göz önüne alınacak olursa, son-
dajın tabakalaşması oldukça düşündürücüdür. Ancak diğer yerleşmelere kıyasla Harran'ın yoğun bir Ortaçağ iskanına sahne olduğu da açıktır. Yukarıda sözünü ettiğimiz III. binyıldan Ortaçağ'a değin karışık malzeme veren "phase v"; höyüğün İslami Dönem'e geçişte geniş çapta tesviye edildiğini akla getirmektedir¹⁹⁶.

Bütün bunlara rağmen I. binyıl Harran'ı için bazı önerilerde bulunulabilir. Hemen hemen yuvarlak bir plan gösteren ve kenti tamamen çevreleyen, çok kapılı, önünde sığ bir hen-

193 Prag 70 vdd.

194 Lloyd-Gökçe 28 vdd.

195 Prag 76; Güneydoğu Anadolu Yeni Assur yerleşmeleri için bkz. Russel^b 56 vdd.

196 Prag 72.

dek olan surları Ortaçağ'a aittir (Lev. VIII/1-2). Kent suru hakkındaki en eski bilgiyi imparator II. Constantius (M.S. 337-361) Dönemi'nde surların kötü durumuna değinen Ammianus Marcellinus'a¹⁹⁷ borçluyuz. Daha sonra M.S. VI. yüzyılda Procopius¹⁹⁸ imparator I. Justinian'ın (M.S. 527-565) kent in harabeğe dönmeğe olan eski surlarını yıktığını ve onları çok güçlü duvarlarla yuvarlak olarak kuşattığını bildirir. Ancak bu eski savunma duvarının ilk yapıliş tarihi konusunda hiç bir bilgiye sahip değiliz.

Aşşur-uballit'in istilacıların elindeki son başkentini, Mısırlılar'ın yardımıyla birkaç ay abluka altında bulundurmasına değinen Yeni Babil Dönemi'ne ait, yukarıda sunduğumuz yazılı belgeden, Harran'ın bu dönemde de tahkimli olduğu sonucuna varılabilir. Ntekim, Kuzeydoğudaki "Arslanlı Kapı" ve güneydoğudaki "Bağdat Kapısı" civarında bulunmuş olan bazalttan iki kabrtma parçası, surların daha önce de var olduğuna kanıt olarak kullanılabilir. Ortostat biçimindeki bu iki kabartmada Geç Hitit stilinde iki arslan betimlenmiştir ki, Lloyd-Brice bunların güneydoğudaki bir kapının girişini koruduklarına inanırlar¹⁹⁹. Bu kanıtlar, çok açık olmalarıyla birlikte, eski bir

197 Ammianus Marcellinus XVIII, 7, 3.

198 Procopius II, 7, 17.

199 Lloyd-Brice 103 vdd., Pl. IX/3.

surun varlığına işaret etmektedirler. Ortaçağ'da yaklaşık 3 960 m. uzunluğunda olan surların 6 kapısı vardı ve 118'i Lloyd-Brice'ın çalışmaları sırasında açıkça görülebilen, düzenli aralıklı 187 bastiyonla desteklenmişti (Lev. XI)²⁰⁰. Son yıllarda Yardımcı'nın²⁰¹ yaptığı incelemelerde sur ve kapıları hakkında benzer sonuçlara varılmıştır (Lev. X/1). Bunlara göre surlar üzerinde, "Anadolu Kapısı", "Arslanlı Kapı", "Bağdat Kapısı", "Musul Kapısı", "Rakka Kapısı" ve "Halep Kapısı" (Lev. XII/1) adlarını taşıyan 6 geçit bulunmaktadır.

Ortaçağ'a ait olmakla birlikte, Harran'ın bugün görülebilen genel planının, çok kapılı kent suru, ona bitişik bir sitadel ve aşağı şehir ile Yeni Assur merkezlerinden pek farklı bir yanı yoktur. Özellikle Assur'un Kuzey Mezopotam'ya eyaletlerinde görülen türde, yuvarlak planlı surları ve ortasındaki höyükte yer alan sitadelleriyle Zincirli (Sam'al) (Lev. XIII/1) ve Arslantaş (Hadatu) (Lev. XIII/2) Harran'ın 200 Ortaçağ kaynaklarında karşılaştığımız kapıların sayısı ve adlarıyla ilgili uyumsuzluklar, olasılıkla bazılarının belirli dönemlerde kullanılmasından ve bazı isimlerin de halk ağzındaki adları olmasından ileri geliyordu: Rice 38.

201 Yardımcı^a 80.

en yakın benzerleridirler²⁰². Bütün bunlardan sonra, kentin Ortaçağ'daki planını Yeni Assur Dönemi'nde de korumuş olması ihtimali hiç de imkansız değildir.

Harran'ın Assur'un son başkentliğini yapmış olmasının yanı sıra önceden de bir eyalet merkezi olduğu göz önünde bulundurulacak olursa, eyalet valilerinin ve sonra da kral Assuruballit'in oturduğu bir sarayı olmalıydı. Diğer merkezlerle karşılaştırıldığında buna en uygun yer merkezdeki höyüktür. Ancak kentte aşağıda da tekrar değinileceği gibi, Sin Tapınağı'nın varlığı ve sondajdan sağlanan veriler bir sonuca ulaşmayı güçleştirir. Yine de önemli tapınakların genellikle sitedelin içinde veya ona yakın yapıldığı düşünülürse, höyük ve etekleri her ikisine de barındırıyor olabilir. Ayrıca kentin güneydoğusunda, surlara bitişik olarak inşa edilmiş iç-kalenin bulunduğu alan da saray veya tapınağın yeri için düşünülebilir. Nitekim aşağıda da tekrar değinileceği üzere, bazı İslami Dönem yazarlarının iç-kaleyi önceden Ay Tanrısı ile ilgili bir Sabî Tapınağı olarak tanımlamaları bu konuda dikkat çekicidir. Durumun kazılarla aydınlığa kavuşturulmasına değin bu ko-

202 Tell Ahmar (Til Barsip) (Naumann, res. 299), Kargamış (Naumann, res. 302) ve Tell Halaf (Guzana) (Naumann, res. 301)da surların içinde yüksek bir noktada, höyük üzerinde yer alan sitedel, yanlarından geçen nehir yatağı tarafında ve kenara gelecek şekilde konumlandırılmıştır.

nuda daha fazla birşey söylemek imkanından yoksunuz.

B) Sin Tapınağı (E.hul.hul):

Harran'ın ünü, hiç kuşkusuz ki, Sin kültürünün kentteki varlığından kaynaklanıyordu. Ay Tanrısı Sin (Nannar) Mezopotamya'nın en eski ve en köklü tanrılarında biridir. Samfler tarafından kullanılmakla birlikte, tanrının adı aslında Sumerce Su-en'den gelmektedir²⁰³. Eski Mezopotamya'nın farklı teolojik inanışlarına göre, Anu ya da Adad'ın oğludur; karısı Ningal, çocukları ise Samas ve İstar'dır. Bir "hilal" ile temsil olunan (Lev. XIII/2-3) bu tanrının en önde gelen kült merkezi Güney Mezopotamya'daki Ur kentindedir²⁰⁴; Kuzey Mezopotamya'da ise Harran bu kültürün yüzyıllarca süren etkinliğiyle tarih sahnesinde özel bir yer almıştır.

Harran'da Sin E.hul.hul adı verilen bir tapınakta ibadet görmekteydi. Çok köklü bir geçmişe sahip olduğu anlaşılan Sin kültürü ile ilgili ilk bilgiler yaklaşık 1776 yıllarına tarihlenen, Mari'den bir mektupta karşımıza çıkar. Buna göre²⁰⁵;

"Asditakim ve Zalmaqum kralları, suqaqu'lar ve Benê-iamina'

203 Saggs^a 332.

204 Ur'daki büyük Sin Tapınağı için bkz. Wolley 74 vdd.

205 Dossin^a 986, no. 10.

nın yaşlıları Harran'daki Sin Tapınağı'nda bir barış yapma-
ya karar verdiler....."

Bu belge Harran Sin'inin daha II.binyılın ilk yarısı içinde oldukça önem kaşadığını ve kentin, yöredeki ününü daha çok Sin kültüne borçlu olduğunu göstermektedir. Ayrıca Harran'daki sondajda tespit edilen("phase iii [19.30-22.00 m]")taş temelsiz, kerpiçten büyük bir yapıya ait kalıntılar III.binyıl tapınağının platformu olarak kabul edilmiştir(Lev. I)²⁰⁶. Gerek yukarıda sunduğumuz yazılı belge ve gerekse arkeolojik kanıtlar Harran Sin kültürünün II.binyıl öncesinde de var olduğuna işaret edecek güçtedirler.

II.binyılın ikinci yarısına ait yazılı belgelerde Harran Sin'inden XIV.yüzyılda söz edilmektedir. Bu yüzyılın ortalarında yapılmış olan Şuppililuma ve Mattiwaza antlaşmasında dua eden tanrılar arasında Harran'lı Sin ve Şamaş'ın da adlarına rastlanır²⁰⁷.

Harran'lı Sin'in adı daha sonra bir kez daha IX.yüzyılın ilk yarısı içinde, Assur kralı III. Şulmanuaşerid Dönemi'yle ilgili olarak geçmektedir. Yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi bu zamanda Assur Devleti'nin bir eyaleti durumuna getirilmiş olan kentte tapınağın ilk restorasyonu da gerçekleştirilmiştir. Ancak Assur kralı Aşşur-ban-apli'nin Ninive'de bulunmuş bir yıllığından öğrendiğimiz bu restorasyon hakkında hiç bir direkt bilgi yoktur²⁰⁸. Yeni Assur Dönemi boyunca

206 Prag 76.

207 Weidner^a 32 sat.54; 53 sat.40.

208 ARAB II 914..

halkına bazı imtiyazlar kazandırarak önemini sürdürmüş bulunan Sin ve tapınağı Aşşur-aha-iddin Dönemi'nde daha dikkat çekici bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Kralın 671'de sonuçlanan, Mısır seferine giderken tapınağa uğradığını yine Aşşur-ban-apli döneminde yazılmış bir mektuptan öğreniyoruz; ayrıca Aşşur-aha-iddin'in sefer dönüşünde bazı restorasyonlarda bulunduğu ilişkin kanıtlara sahibiz (bkz.s.43 vd.) Ancak E.hul.hul'un yeni baştan inşası Aşşur-ban-apli döneminde gerçekleştirilebilmiştir. Aşağıda yeniden değinileceği üzere, bu dönemde tapınak büyük çapta elden geçirilerek, tipik bir Yeni Assur kutsal alanı durumuna getirilmiş olmalıdır. Ancak bu restorasyon fazla uzun ömürlü olmadı. Nabu-na'id'in Harran'da bulunmuş steli üzerindeki²⁰⁹:

".....Babil kralı Nabu-apal-usur'un 16. yılında, tanrılar kralı Sin, kenti ve evine darılıp, göğe gitti, kent ve içindekiler perişan oldular....."

ifadesinden de anlaşıldığı gibi, bu büyük tapınak 610 yılında Harran'ı zapteden istilacılar tarafından tamamen yakılıp yıkılıp, kullanılmaz bir duruma girdikten sonra Babil kralı Nabu-na'id tarafından bir kere daha ele alınmış ve büyük çapta yenilenmiştir. Nitekim bu olaylar biri Eski Harran'da diğer üçü Harran Ulu cami'de bulunan toplam dört stelde anlatılır (Lev. XII/2). Stellerin ikisi Nabu-na'id'in annesi Ad-guppi'ye diğer ikisi ise Nabu-na'id'e aittir. Steller bir-

209 Gadd^c HIB süt.I sat.6-9.

birinin kopyasıdır ve iki ayrı yazıt taşırlar; Adda-guppi'ye ait olanında Sin'in ona rüyasında görünüşü ve bu restorasyonla ilgili sözleri aynen şöyledir²¹⁰:

".....'Ben oğlun Nabu-na'id'in ellerinden tutacağım, tanrılarının dönüşü ve Harran halkı; E.hul.hul.'u inşa edecek, onun inşaatını kusursuz yapacak, onun Harran'daki yerini eskisinden daha iyi duruma getirecek. Sin, Ningal, Nuşku ve Sadarnunna'nın elini kavuşturacak ve onların E.hul.hul'a girmesini sağlayacak.'Tanrılarının kralı Sin'in bana söylediği bu sözlerin yerine getirdiğini bizzat gördüm.....yeni bir kusursuz E.hul.hul yaptı..... "

Aynı şekilde Nabu-na'id de²¹¹:

".....ve Sin beni krallığa çağırdı. O geceleyin rüyamda bana 'Harran'daki Sin tapınağı E.hul.hul'u hızla inşa etmemi.....'söyledi.... Sin tapınağı E.hul.hul'u yeni baştan yaptım, tamamladım. Sin, Ningal, Nuşku ve Sadarnunna'nın ellerini krali kentim Suan-na'dan tuttum, zevk ve memnuniyetle onların bu ebedi kutsal alanlarına girmelerini ve ikametlerini sağladım, huzurlarında çeşitli adaklar yaptım ve armağanlara boğdum..... " sözleriyle tapınağın yeniden inşasını açık bir şekilde belirtir.

Kralın tapınağın restorasyonuna ne zaman başladığı konu-

210 Gadd^C HIB süt.II sat.6-12.

211 Gadd^C HIIA ve B, süt.I sat.10-13; süt.III sat.21-27.

su, çok açık olmamakla birlikte, rüyayı gördüğü krallığının ilk yılında restorasyonla ilgili bazı hazırlıklara giriştiği kabul edilir. Ancak, yukarıda değinmiş olduğumuz gibi, Babil'deki isyan, Taima'ya gidişi ve kentteki Med hakimiyeti nedeniyle inşaata tam anlamıyla hükümdarlığının 6. yılından (550) sonra başlayabildiği açıktır. Restorasyon kralın Taima'dan dönüşünden sonra 11. yılında (546-545) bitirilebilmiştir. Bununla birlikte Adda-guppi, kralın 9. yılında öldüğü halde, tapınağın inşası ile ilgili olarak tanrıya verilmiş sözün yerine getirilişini gördüğünü söyler. Ancak bununla, Adda-guppi'nin yapımı hayli ilerlemiş bir tapınağı kastettiği kabul edilmektedir²¹². Nabu-na'id'in yaptırttığı bu son tapınağın ne kadar süreyle kullanıldığı konusunda hiç bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte, aşağıda sunduğumuz bilgilerden anlaşılacağı üzere, kentteki Ay kültü önemini Ortaçağ'a değin sürdürmüştür.

Uzun bir aradan sonra Harran'daki Ay kültüyle ilgili ilk bilgiler yeterli olmamakla birlikte, M.S. III. yüzyılın başlarında, imparator Caracalla'nın burada öldürülmesiyle ilgili olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda çeşitli rivayetlere sahibiz. Sözelimi Herodian²¹³ M.S. 217 yılında, im-

212 Gadd^c 74 vd.

213 Herodian IV 13, 3.

parator Caracalla'nın aralarında kısa bir uzaklık olan Ay Tanrıçası'nın tapınağından (Σελήνη) Harran'daki saraya giderken öldürüldüğünü yazmaktadır. Buna karşılık Spartian²¹⁴ katledilme olayının, Edessa ile Harran arasındaki yolda gerçekleştirildiğini ve tanrının da erkek (lunus) olduğunu bildirmektedir. Bunların yanında Ammianus Marcellinus²¹⁵ M.S. 363'teki Part Seferi sırasında imparator İulianus'un Harran'daki Ay Tanrıçası'na (luna) saygıları sunduğunu, Eutyhios²¹⁶ ise karısı Şabib tarafından yaptırılmış altından bir tanrı heykelinden söz etmektedir.

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, Harran'daki Ay kültü Roma Çağında da önemini korumaktaydı; ancak bu dönemde tapınılan tanrının bir erkek mi, yoksa bir kadın mı olduğu konusu açık olmaktan uzaktır.

Ortaçağ kaynaklarından edindiğimiz bilgilere göre, Harran'daki Ay kültü burada yaşayan Sabîler tarafından M.S. 11. yüzyıla kadar sürdürülmüştür. Nitekim İbn Cübeyr, İbn Şaddad, El Bîrûnî, Dimaşki, Yaqut, Mesûdî ve Nedîm gibi daha birçok İslam yazarı Ay'a tapan Sabî adında bir topluluktan ve onların Harran'daki Ay Tapınak'larından söz etmektedir²¹⁷.

214 Bkz. Lloyd-Brice 89 . Olayın Edessa'dan Harran'a giderken yolda meydana geldiği Cassius Dio (LXXIX 5, 4,5) tarafından da nakledilmektedir.

215 Ammianus Marcellinus XXIII 3, 2.

216 Bkz. Lloyd-Brice 89.

217 Sabîler hakkında geniş bilgi için bkz.Chwolsohn I 139 vdd.

Kaynaklarda adı çok sık geçen Harran Sin Tapınağı'nın yeri ve biçimi gibi sorunlara bugüne kadar olumlu bir çözüm getirilebilmiş değildir. Yazılı belgelerin yeterli olmaması ve daha önceki tapınakla ilişkiye sokulabilecek Sabî kutsal alanlarıyla ilgili bilgiler veren İslami dönem yazarlarının birbirinden değişik ifadeleri sorunu tam anlamıyla bir çıkmaza sokmuştur. Hatta tapınağın kentin içinde mi, yoksa dışında mı olduğu konusu bile her türlü tartışmaya açıktır. Örneğin yukarıda belirtmiş olduğumuz Assur-aha-iddin'e ait bir metinde geçen ".....Harran kentinin dışında....." şeklindeki ifadeye inanılacak olursa, Sin Tapınağı Harran'ın dışında olmalıdır.

Sin Tapınağı ya da tapınaklarının yeri konusunda çeşitli öneriler ileri sürülmüştür. Bunlardan en başta geleni tapınağın bugünkü Ulu Cami'nin (Guma Camii, Cami-el-Firdevs) altında olduğu yolundadır (Lev. IX/2; X/1)²¹⁸. Nitekim Harran kentinde bulunan Nabu-na'id Dönemi'ne ait üç stel ve üç çivi yazılı parça²¹⁹ bu camide ele geçirilmiştir. Bunların yanı sıra, caminin avlusundaki kuyulardan birinde ortaya çıkarılmış, tepesi ay sembolü, kırık bir sunak ve aynı alanda bulunmuş, M.S.

II 1 vdd.; Darkot 299 vd.; De Vaux 9 vd.

218 Prag 77; karşıt görüş için bkz. Saggs^b 169.

219 Saggs^b 166 vdd.

5. yüzyıla tarihleneen sütun parçaları bu düşünceye destek sağlar. Nitekim Septimus Severus Dönemi'ne ait bir Harran sikkesinde, sütunlu ve alınlıklı bir tapınağın tasvir edildiği görülmektedir (Lev. XIV/1)²²⁰. Ayrıca M.S. XIII. yüzyıl yazarlarından İbn Şaddad²²¹ tufandan sonra ilk kurulan şehir olarak tanımladığı Harran'daki Cuma Camii'ni bir Arap kabile reisi olan Nûr-ed-din'in yeniden yaptırttığını, burasının eskiden Sabîler'in bir tapınağı (haykal) olarak kullanıldığını yazmaktadır. Bu yazara göre, Sabîler'den tapınağı 639'da İyâd bin Gann almış ve onlara kutsal alan yapmaları için yeni bir yer göstermiştir; burası ise Sabîler'in elinde Şeref üd-Devle'nin Harran valisi Yahyâ ibn aş-şâtir tarafından yıkılana değin kalmıştır. Bununla birlikte, Rice'in Derin Sondaj'ın dışında, cami çevresinde açtığı tranşelerde İslam, Roma ve biraz Helenistik malzeneyle birlikte, ana toprağına ulaşılmaksızın, 7.00 m. kadar inilmişse de, Yeni Assur ya da Yeni Babil dönemlerine ilişkin hiç bir ize rastlanmamıştır²²².

Tapınağın yeri için diğere bir olasılık da bugün iç-kale-

220 Hill xxcii, Pl. XII/4.

221 İbn Şaddad 25.

222 Prag 77, Kentte Assur keramiğı bulunmaması üstteki kalın geç dönem tabakalarının varlığıyla açıklanmaya çalışılır

nin bulunduğu alandır (Lev. X/1; XI). İbn Şaddad²²³ ve Dimaşki²²⁴ gibi yazarlar el-müdevver olarak adlandırılan iç-kalenin önceden bir Sabî tapınağı olduğunu söylerler. Diğerlerinden farklı olarak Dimaşki tapınağın Ay'a adanmış bir kutsal alan olduğunu ve Sabîler'in burada Fatimiler'in M.S. 1032'de tapınağı zaptedişine değin kaldığını, bundan sonra başka tapınakları olmadığını ve Müslümanlığı kabul ettiklerini bildirmektedir.

Harran Sin Tapınağı kentin merkezinde yer alan höyükte de aranabilir (Lev. X/1-2)²²⁵. Şehrin en eski tarihine sahip olmasının yanı sıra, Aşağı Yarınca ve Sultantepe'yi düşünecek olursak, burası tapınağın yeri için uygundur. Höyüğün tepesinin karemsi görünümü, altındaki tapınak terası tarafından oluşturulmuş olabilir (Lev. X/2; XI)²²⁶. Ayrıca çok açık ol-

223 İbn Şaddad 182.

224 Dimaşki 46.

225 Prag 77. Direkt olmamakla birlikte, tapınağın höyük üzerinde yer alabileceği konusunda son yılların kazılarında bulunmuş Yeni Babil Dönemi yazılı belgeleri bir kanıt olarak ele alınabilir: bkz. Yardıncı^c, res. 26-27.

226 Son yıllarda yapılan çalışmalar karşılaştırıldığında, Lloyd-Brice (fig. 3) ile Yardıncı^c'nin (Plan 2) höyükteki topografik çalışmalarının az da olsa farklı sonuçlar verdiği görülmektedir.

mamakla birlikte, Aşşur-ban-apli'nin ".....kent merkezinin ortasında....." şeklindeki ifadesi de bu görüş için bir kanıt olarak ele alınabilir.

Bu önerilerin yanı sıra Chwolsohn biri kentin doğusunda, diğeri ise batısında olmak üzere iki tapınağın varlığını kabul eder²²⁷. Lloyd'a göre ise Ras-el-ayn-el-Arus²²⁸, biri Aşağı Yarımca²²⁹ ve biri de iç-kalede olmak üzere üç tapınak

227 Chwolsohn I 403 vdd.

228 Lloyd-Brice 90 vdd.'da Ebu Said Vahab, Nedîm ve Yaqut'un bildirdiği, Deir Kadhi'deki "Sabî Tapınağı" ile El İstahari, İbn Havkal, İdrisi, Ebulfeda ve Katip Çelebi'nin sözünü ettikleri, Sabîler'in Harran yakınındaki, kuruluşu İbrahim Peygamber'e kadar giden dua evi ve Yaqut'un Sabî tapınağı olarak bahsettiği ed-Debeniyeh'in aynı yer olduğu benimsenir ve üçü de Ras-el-ayn-el-Arus'a yerleştirilerek, burasının bir Sin tapınağı olduğu düşünülür.

229 Lloyd-Brice 90 vdd.'da Ammianus Marcellinus, Clemens Romanus ve Herodian'da karşılaştığımız Ay Tanrıçası Selene'nin tapınağının bulunduğu yerle Aşağı Yarımca Höyüğü eşitlenir. Caracalla'nın ölümüyle ilgili olarak sahneye çıkan bu tapınağın, açıkça kentin biraz dışında ve Edessa yönünde olduğu kesindir. Nitekim burada bulunan Sin'e ait bazalt bir stel (Gadd^a, Pl. X/3) Aşağı Yarımca'nın Ay kültüyle ilişkisine işaret etmektedir. Aşağı Yarımca kazısı için bkz. Gadd^b 11 vd.

vardı.

Bütün bu bilgilere karşılık, Sin Tapınağı ya da tapınaklarının Harran'daki yerinin saptanması bugün için olanaksızdır. Ancak biri Harran'da, biri de kuzeybatıdaki Aşağı Yarımca'da olmak üzere, iki kutsal alanın varlığı anlaşılmaktadır.

II. Şarru-kin'e ait bir mektupta²³⁰ Sin'le ilgili olarak yapılan ve kral ya da temsilcisinin (hazzanu) katıldığı akîtu törenleri sırasında tanrının akîtu-evi'ne gittiği belirtilmektedir²³¹. Eğer bu ev, Kalhu²³², Dur-Şarru-kin²³³ ve Assur²³⁴

Nabu tapınaklarındaki gibi, tapınak kompleksinin, yani Harran'daki kutsal alanın içinde değilse, yakınındaki Aşağı Yarımca'da yer almış olabilir. Nitekim Assur kentinin kuzeybatı-

230 RCAE 134'de görevinin ne olduğu bilinmeyen Harran'lı bir memur Nabupasir'den kral II. Şarru-kin'e gönderilmiş bir mektup aynen şöyledir: "Sin 17. gün dışarı çıktı (ve) tören evine (akîtu evi) girdi. Ulu kralımın emirleri sessizlik içinde yerine getirildi. Sin hemen tapınağına girecek. İkametgahında barış içinde olacak. Ulu kralımı kutsayacak". Ayrıca bkz. Parpola^c no 188; Sin hakkında başka bir mektup için bkz. RCAE I 489; Parpola^c no. 50.

231 Akîtu törenleri için bkz. Postgate^e 51 vdd.

232 Mallowan^d 231 vdd., fig. 194.

233 Loud-Altman 56 vdd., Pl. 71.

234 Andrae^b 119 vdd., Taf. 7.

sında ve surların dışında ortaya çıkarılmış bir yapının aktü-evi olarak kullanıldığı bilinmektedir²³⁵.

Bu görüşler, sistemli bir kazı ile durumun aydınlığa kavuşturulmasına kadar bir hipotez olmaktan ileri gidemezler. Ancak Sin'in yalnızca Harran'da değil ve fakat Harran Ovasındaki birçok yerde kutsandığına ilişkin kanıtlar bulunmaktadır. Sözgelimi bir Sin stelinin bulunduğu (Lev. XIV/2) Aşağı Yarımca'dan başka Harran'ın 24 km. kadar kuzeyindeki, eski adının Huzirina olduğu benimsenen Sultantepe Höyüğü'nde bir Sin Tapınağının bulunduğu kazılarla ortaya konmuştur²³⁶. M.S. III. yüzyıla ait olmakla birlikte Harran'ın 16 km. kadar kuzeyindeki Şumatar'da (Harita I) Ay Tanrısı'na tapınıldığını gösteren kanıtlara sahibiz.²³⁷

Harran Sin Tapınağının yeri gibi biçimi konusunda da hiç bir direkt bilgi yoktur. Bununla beraber Mezopotamya'da IV. binyılın sonlarından beri Sin tapınaklarının inşa edildiğini bilmekteyiz. Örneğin Hafaje'deki, yaklaşık 3100, 2900 ve 2700/2600 yıllarına tarihlenen Sin tapınakları bu tanrıya ait en eski kutsal yapılar durumundadır (Lev. XV/1-3)²³⁸. Ancak Ur'da Büyük Temenos'un kuzeybatı köşesinde yer alan, kullanımı III. Ur, İsin-Larsa ve Kassit dönemlerine kadar sürmüş olan

235 Lloyd^b 181 vd., fig. 127.

236 Lloyd^a 101 vdd.; Lloyd-Gökçe 27 vdd.; Gökçe-Lloyd 109 vdd.

237 Drijvers 1 vdd.

238 Amiet 82 fig. 15-17.

Nannar kutsal alanı da (Lev. XV/4)²³⁹ dahil olmak üzere bu tapınakların geleneksel Mezopotamya tapınak mimarisinden farklı bir yanları olduğu söylenemez. III.binyıl ve daha öncesine ait tapınaklar eski Mezopotamya geleneğine göre inşa edilmiş, kırık eksenli, dikdörtgen cella'lardan ibarettir.

Harran'daki Yeni Assur Dönemi tapınağı için bu dönem Assur tapınaklarıyla karşılaştırmalarda bulunarak bazı varsayımlar öne sürülebilir. Yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi, Assur-aha-iddin Mısır seferi sırasında, kentin dışında ".... sedirden bir tapınak....." gördüğünü söylemektedir ki bu ifade ahşap bir yapının varlığını göstermez. Çünkü, Yeni Assur Dönemi krallarının yazıtları incelenecek olursa, kralların saraylarının inşası sırasında çoğu kez benzer ifadeler kullanmış oldukları görülecektir. Örneğin II. Assur-nasir-apli Kalhu'daki sarayını anlatan yazıtında²⁴⁰ "Yeni bir kent yaptım, içine krali ikametim ve soylu zevkim için sedir, selvi, ardıç, simsir, dut, samfıstığı ve ilgin ağaçlarından bir saray kurdum.....", III. Tukulti-apil-eşarra yine Kalhu'daki sarayını anlatırken²⁴¹ "Kalhu'da sedirden bir saray.....inşa ettim.....", II. Şarru-kin Dur-Şarru-kin'deki sarayını anlatırken ise²⁴² ".....içine soylu ikametim için fildişi, akcağaç, simsir, dut, sedir, selvi, ar-

239 Woolley 74 vdd., Pl. 68, 70, 75, 77, 78.

240 ARI II 653, 677 (20).

241 ARAB I 804.

242 ARAB II 74, 84, 96.

diç, çam ve samfıstığı ağaçlarından eşsiz bir saray yaptım.
....." ifadelerini kullanmışlardır. Benzer ifadeler Sin-ahhe-eriba'nın yazıtlarında da görülebilmektedir²⁴³. Oysa Yeni Assur Dönemi saraylarında ahşabın yalnızca görkemli kapı kazağlarında ve dam örtüsünde kullanıldığı bilinmektedir.

Sin Tapınağı hakkında en ayrıntılı bilgiyi Aşşur-ban-apli'nin Ninive'de bulunmuş bir yazıtından edinmekteyiz. Tapınağın yeni baştan inşasını anlatan bu yazıt aynen şöyledir²⁴⁴:

"Benden önce yaşamış bir kral olan Aşşur-nasir-apli'nin oğlu Şulmanuaşerid'in yaptırtmış olduğu Harran'daki Sin Tapınağı E.hul.hul'un [temelleri] çökmüş, eskimiş ve duvarları [çatlamıştı] . Harabelerini yeniledim (?) ve temel platformunu düzenledim,.....[merdi]veni (?). Bu tapınağın duvarlarını 30 tipki yüksekliğe çıkardım (ilave olarak) 350 (?) (dirsek) uzunluk, doğuya doğru 72 (genişlik) ekledim. Kentin gerisinden uzanan 130 (dirsek), doldurdum..... kent merkezinin ortasında. Yüksek dağlardan getirdiğim büyük taşları (blokları) temellerine yerleştirdim. Temel platformunu ben..... (ve) onu genişlettim. Lübnan Dağları'nda [son derecede uzun olarak yetişen (?)] ulu sedirler, Sirara Dağı üzerinde Adad'ın (?) [şahane bir biçimde yetiştirdiği(?)] , deniz kıyısındaki vassal krallarımın kesmiş olduğu,.....ve yalçın kayalıklı dağlarından güçlkle sü-

243 ARAB II 425, 366.

244 ARAB II 914-915, Bu inşaatla ilgili bir başka yazıt için bkz. ARAB II 938.

rükleyip Harran'a getirdiği hoş kokulu selvilerle mutluluk evi E.hul.hul'un çatısını örttüm ve.....selviden büyük kapı kanatlarını gümüşten bir bantla kapladım ve [onları] kapılarına (geçitlerine) yerleştirdim. Hükümdarlığımın başlangıcında bu eşsiz tapınağın tümünün inşasını bitirdim."

"Ulu tanrım Sin'in kutsal alanını, 70 talent parlayan zahalû ile [kapladım].....Birlikte oluşturulmuş gümüşten iki güçlü vahşi boğa.....onların ayaklarını 20 talent esmaru ile ustalıkla yaptım. Düşmanlarımı altetmek ve hâsımlarımı ezmek için.....denizdekilere benzeyen gümüşten iki lahme.....onların.....surrinu.....talent, biçimlerini oluşturdum, (onları) devesa yaptım.....beni eski günlerime döndüren (gençliğimi bahsedem), doğan güneşin kutsal alanının kapısında.....KA taşı ve lapis lazuliden bir frizle onu kuşattım.....tamamen Nudimmud'un işçiliğine göre.....[Sin (?)]'in ellerini birbirine kavuşturdum ve onun neşelenmesini ve onun evine girmesini sağladım. Huzurunda kusursuz kurbanlar sundum ve.....Nuşku, dindar davranışım karşısında o,.....güneşle parlayan.....krali tahtımın [kökleşmesine neden olmak].....düşmanlarımı yere sermek.....vücut sağlığı, kalp huzuru.....için uygun bir alamet verdi....."

Anlaşılacağı üzere Assur-ban-apli'nin yeni temeller üzerine kurduğu bu tapınağın kapıları koruyucu nitelikteki boğa kabartmalarıyla bezenmişti, sedirden kapı kanatları da gümüşten bantlarla süslenmişti. Yüksek bir platform üzerine kurul-

muş bulunan bu yeni tapınağın Yeni Assur kutsal alanları türünde inşa edildiği söylenebilir. Çünkü bazı örnekler Assurlula'nın eski kutsal alanlarının planlarına bakmaksızın kendi türlerinde tapınaklar ortaya koyduklarını göstermektedir. Bunlardan en başta geleni Assur kentindeki Sin-Šamaš Tapınağı'dır (Lev. XVI/1-2). Kuruluşu Eski Assur Dönemi'ne uzanan bu tapınak Orta Assur Dönemi'nde de eski planını korumuş olmakla birlikte, II. Assur-nasir-apli, onu tümüyle değiştirerek, yepyeni bir Yeni Assur tapınağı durumuna sokmuştur²⁴⁵. Aynı şekilde III. Adad-nirari zamanında bir Assur eyaleti durumuna getirilmiş olan Guzana'da (Tell Halaf) eski bir Arami kutsal alanı üzerine inşa edilmiş olan tapınak tümüyle Yeni Assur özelliklerine sahiptir²⁴⁶.

Geniş bir ante-cella ve derin bir cella'dan meydana getirilmiş olan Yeni Assur'un kalıplaşmış anlayışının Harran'daki Sin Tapınağı'nda da aynen uygulanmış olabileceği güçlü bir olasılıktır. Özde bu biçimi korumuş olmakla birlikte, E.hul.-hul'un içinde Nuşku eşi Sadarnunna ve Ningal gibi başka tanrı ve tanrıçaların da tapınım gördüğünü anlamaktayız²⁴⁷. Eğer bu görüşümüz kabul edilecek olursa, E.hul.hul'da Sin'e

245 Haller-Andrae 82 vdd., Taf. 17.

246 Naumann 402 vd.

247 Smith 53, yayınlanmamış bir texte göre, Harran'da, yukarıdakilere ek olarak, Assur, Ea ve Marduk'un da kutsandığını söylemektedir.

daha büyük bir yer verilmiş olmakla birlikte, Dur-Šarru-kin'
deki saray tapınakları gibi bir plan anlayışının varlığı dü
şünülebilir (Lev. XVI/3-4)²⁴⁸.

248 Dur-Šarru-kin Sarayı'nın güney platformu üzerinde inşa edilmiş Sin, Šamaš, Ningal, Ea ve Adad'a ait tapınakların üç avlu çevresinde guruplandırılmış olduğu komplekste, gerek konumu ve gerekse boyutları açısından Sin ve hatta eşi Ningal'in kutsal alanlarına daha özel bir yer verildiği açıktır: bkz. Loud. 80 vdd., fig. 98. Tapınakların genel planı için bkz. Parrot 10/C.; Unger 128.

IV

SONUÇ

Prehiatorik çağlardan günümüze değin iskan edilmiş olan Harran kentinin en erken yerleşimi hakkındaki kanıtlar, yetersiz de olsa, yakın çevresindeki höyüklerin sağladığı buluntulardan elde edilmektedir. Bu buluntular ovanın Erken Kalkolitik Dönem'de hiç de küçümsenmeyecek bir nüfusa sahip olduğunu kanıtlar niteliktedir. Geç Kalkolitik Dönem'e ait malzemenin çok az bulunmuş oluşu ilginçtir. Ancak daha detaylı bir yüzey araştırması ve yeterli kazılar bu soruna şüphesiz açıklık getirecektir. Hem Derin Sondaj hem de yüzey araştırmamızda kentte ve ovada İlk Tunç Çağı malzemesine daha fazla rastlanmıştır. İlk Tunç Çağı'nın hemen hemen tüm evrelerini kapsayan bu keramikler Kalkolitik Dönem'deki gibi tamamen Mezopotamya kültürünün özelliklerini gösterirler.

24.yüzyıla ait Ebla metinlerinden sonra Orta Tunç Çağı'na girildiğinde çok sık olmamakla birlikte yazılı belgelerde Harran adını yine görmeye başlarız. Mari arşivinde Assur kralı I.Samsi-Adad ve oğlu İsmo-Adad'ın mektuplarında karşılaştığımız Harran'ın bu dönemde Assur'a bağlı bir krallık olduğunu biliyoruz. Ardından Mari'li Zimrilim Dönemi'nde daha otonom bir yapıya kavuştuğunu kabul ettiğimiz Harran II.binyılın ikinci yarısı içinde tüm bölgeyle birlikte Hurri-Mitanni et-

kisine girer.

Bölgede XVI. yüzyılın ikinci yarısında başladığı kabul edilen Mitanni egemenliği XIV. yüzyılın ikinci yarısında, bu devletin önce I. Adad-nirari, sonra oğlu I. Şulmanuşerid'in seferleriyle yıkılması sonucunda yerini Assur egemenliğine bırakmıştır. Ancak genellikle kabul edilen aksine, kentin IX. yüzyılın ortalarına kadar kesin bir Assur egemenliği ve Assur eyalet sistemi içine alındığını söyleyebilecek kanıtlara sahip değiliz.

Yeni Assur Dönemi boyunca önce turtanu eyaletinin sınırları içinde, sonra da bel-pihatiler'in yönetiminde bir eyalet merkezi olarak karşımıza çıkan Harran, Ninive'nin 612'deki düşüşünden sonra iki yıl süreyle son Assur kralının başkentliğini yapmıştır.

610'dan sonra Babil ve daha çok Med güçlerinin hakimiyetinde olan kent Yeni Babil Dönemi'nde, Nabu-na'id'in Harran Sin'ine olan özel ilgisi nedeniyle bir kez daha önem kazanır. Bu dönemden kaynaklarda adına çok sık rastlamadığımız Harran, Ortaçağ'da Sabiler'le devam eden Ay kültürü ve yetiştirdiği bilgilerinle yeniden dikkatleri üzerine toplamışsa da M.S. 1259'daki Moğol tahribinden sonra tarih sahnesinden tamamen çekilmiş ve giderek günümüze kadar gelen küçük bir köy haline dönüşmüştür.

Kent başta Sin kültü gelmek üzere ticaret yollarının kavşak noktasında oluşu ve son olarak verimli toprakları nedeniyle kesintisiz bir tarihe sahip olmuştur. Umarız halen sürmekte olan kazılar gelecekte, özellikle arkeolojik materyal açısından oldukça sorunlu olan kentin II. ve I.binyıl tarihine ışık tutarlar.

KATALOG

Levha II:

- 1) El yapımı, 2,5 YR 6/4 (light reddish brown) renkte hamurlu, ince kum katkılı, 2,5 Y 8/4 (pale yellow) renkte astarlı, 10 R 6/8 (light red) renkte boyalı, iyi pişirilmiş (bkz. Lev.III/1,a).

Paraleller: Halaf keramiğinin en yaygın bezemelerinden biridir. Bütün merkezlerde görülebilir.

- 2) El yapımı, 7,5 YR 7/4 (pink) renkte hamurlu, ince kum katkılı, 10 YR 8/4 (very pale yellow) renkte astarlı, 5 Y 2,5/2 (black) renkte boyalı, iyi pişirilmiş (bkz. Lev.III/1,d).

Paraleller: Tepe Gawra: Tobler, Pl. CXXIV/122.; Tell Arpaçiyah: Mallowan-Cruikshank^a, Fig. 63/3, Fig. 70/2,4.; Tell Mefes: Mallowan-Cruikshank^b, Fig. 74/6.

- 3) El yapımı, 2,5 YR 6/4 (light reddish brown) renkte hamurlu, ince kum katkılı, 2,5 Y 8/4 (pale yellow)

Renkler için Munsell kataloğu kullanılmıştır. "ince" kum katkı, kum içindeki tanelerin lmm. çapından daha küçük olduğu durumlarda;"orta" kum katkı, içindeki tanelerin 1-2mm. olduğu durumlarda kullanılmıştır. Kap çeperinin iç ve dış yüzleri kiremidi, ortası siyahsa "orta pişirilmiş"; çeper tümüyle kiremidi renkteyse "iyi pişirilmiş"; çeper tamamen siyahsa "kötü pişirilmiş" terimleri kullanılmıştır.

renkte astarlı, açkılı, içi 5 Y 2,5/2 (black), dışı 10 R 3/3 (dusky red) renkte boyalı, orta pişirilmiş (bkz. Lev.III/1,b).

Paraleller: Tell Arpaçiyah: Mallowan-Cruikshank^a Fig. 62/1,5.; Amuğ: Braidwood Fig. 87/7, 128/5, 140/3; Tell Halaf: Schmidt, Taf. XC/14-15; Yunus: Dirvâna, Pl. LXXVI/4.

- 4) El yapımı, 7,5 YR 8/4 (pink) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, açkılı, 5 Y 2,5/2 (black) renkte boyalı, iyi pişirilmiş (bkz. Lev.III/1,c)

Paraleller: Amuğ: Braidwood, Fig. 116/7.

- 5) El yapımı, 7,5 YR 8/4 (pink) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, 5 YR 6/4 (light reddish brown) renkte boyalı, iyi pişirilmiş (bkz. Lev.III/1,h).
- 6) El yapımı, 7,5 YR 8/4 (pink) renkte hamurlu, ince kum katkılı, içi hamurunun renginde, dışı 2,5 Y 8/2 (white) renkte astarlı, dışı açkılı, 5 Y 2,5/2 (black) renkte boyalı, iyi pişirilmiş (bkz. Lev.III/1,g).
- 7) El yapımı, 10 YR 8/4 (very pale brown) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, açkılı, 10 R 3/3 (dusky red) renkte boyalı, iyi pişirilmiş.

- 8) El yapımı, 7,5 YR 7/4 (pink) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun astarlı, açkılı, 5 Y 2,5/2 (black) renkte boyalı, iyi pişirilmiş.
- 9) El yapımı, 7,5 YR 8/4 (pink) renkte hamurlu, ince kum katkılı, 5 Y 8/2 (white) renkte astarlı, 5 Y 2,5/2 (black) renkte boyalı, iyi pişirilmiş (bkz. Lev.III/1,f).

Paraleller: Tell Arpaçiyah: Mallowan-Cruikshank^a Fig. 70/4,6, Pl. XX/b.; Chagar Bazar: Mallowan^a Fig. 27/12.; Tilkitepe: Korfmann, Taf. 9/2.; Sakçagözü: Taylar, Williams, Waechter, Fig. 14/2,4.; Tell Hammam: van Loon, Fig. 3.

- 10) El yapımı, 7,5 YR 8/4 (pink) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, 5 Y 2,5/2 (black) renkte boyalı, iyi pişirilmiş.

Levha III/1 Bkz. Lev. II.

Levha III/2

- a) El yapımı, 7,5 YR 8/4 (pink) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı açkılı, içi 10 R 6/8 (light red), dışı 10 R 6/8 (light red) ve 5 Y 2,5/2 (black) arasında değişen renkte boyalı, iyi pişirilmiş.
- b) El yapımı, 2,5 YR 6/4 (light reddish brown) renkte hamurlu, ince kum katkılı, içi hamurunun renginde, dışı 7,5 YR 8/4 (pink) renkte astarlı, dışı açkılı,

10 R 3/3 (dusky red) renkte boyalı, iyi pişirilmiş.

Paraleller: Amuğ: Braidwood, Fig. 116/2.; Tepe Gawra:
Tobler, Pl. LXX/b, Fig. 4/10.

- c) El yapımı, 2,5 Y 8/4 (pale yellow) renkte hamurlu, ince kum katkılı, içi hamurunun renginde, dışı 7,5 YR 8/4 (pink) renkte astarlı, dışı açkılı, 5 Y 2,5/2 (black) renkte boyalı, iyi pişirilmiş.

Paraleller: Tell Halaf: Schmidt, Taf. IX/5, X/23,
LXXII/4 ve passin.

- d) El yapımı, 7,5 YR 8/4 (pink) renkte hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, 5 Y 2,5/2 (black) renkte boyalı, iyi pişirilmiş.

Paraleller: Halaf keramiğinin en yaygın bezemelerinden biridir. Bütün merkezlerde görülebilir.

- e) El yapımı, 10 YR 8/4 (very pale yellow) renkte hamurlu, ince kum katkılı, içi hamurunun renginde, dışı 5 Y 8/2 (white) renkte astarlı, 5 Y 2,5/2 (black) renkte boyalı, iyi pişirilmiş.

- f) El yapımı, 10 YR 8/4 (very pale brown) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı açkılı, 5 Y 2,5/2 (black) renkte boyalı, iyi pişirilmiş.

Paraleller: Amuğ: Braidwood, Fig. 140/2.; Tell Halaf:
Schmidt, Taf. X/2.; Sakçagözü: Taylor, Williams, Waechter, Fig. 14/1.

- g) El yapımı, 10 YR 8/4 (pink) renkte hamurlu, ince kum katkılı, içi hamurunun renginde, dışı 5 Y 8/2 (white) renkte astarlı, 5 Y 2,5/2 (black) renkte boyalı, iyi pişirilmiş.

Levha IV)

- 1) Çark yapımı, 7,5 YR 8/4 (pink) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, orta pişirilmiş, (bkz. Lev.V/1,c).

Paraleller: Amuğ: Braidwood, Fig. 313/2-3,5, 315/3, 5, 338/3, 339/20,22-23,32, 362/1, Pl. 40/6-7, 41/10, 87/1-3; Harran:Prag, Fig. 7/16.

- 2) Çark yapımı, 7,5 YR 8/4 (pink) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, iyi pişirilmiş (bkz. Lev.V/1,e).

- 3) Çark yapımı, 10 YR 8/4 (very pale brown) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, iyi pişirilmiş.

- 4) Çark yapımı, 22,5 Y 8/4 (pale yellow) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, iyi pişirilmiş.

- 5) Çark yapımı, 7,5 YR 8/4 (pink) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, kötü pişirilmiş, iç ve dış yüzeyde pişmedendolayı pembe den griye renk değişimi görülür (bkz. Lev.V/1,d).

Paralel: Amuğ: Braidwood, Fig. 339/31.

- 6) Çark yapımı, 10 R 6/6 (light red) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, iyi pişirilmiş.

Paraleller: Tell Jidle: Mallowan-Cruikshank^b Fig. 9/3.; Chagar Bazar: Mallowan^a Fig. 12.

- 7) Çark yapımı, 10 R 6/4 (pale yellow) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, iç ve dış yüzeyde pişmeden dolayı pembeden griye renk değişimi görülür, orta pişirilmiş (bkz. Lev.V/1,a).

Paraleller: Tell Jidle: Mallowan-Cruikshank^b Fig. 12-13,15.

- 8) Çark yapımı, 7,5 YR 8/4 (pink) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, iyi pişirilmiş (bkz. Lev.V/1,b).

Paraleller: Amuq:Braidwood, Fig. 313/1, 315/4,6, 338 338/1-2.

- 9) Çark yapımı, 10 R 6/6 (light red) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dış yüzey hafif parlaklıkta, içi ve dışı pişme nedeniyle açık kremden griye değin değişen renkte, orta pişirilmiş.

Paraleller: Amuq: Braidwood, Fig. 270/1, 338/4.; Tell Chuera: Kühne, Abb. 138,186.

- 10) Çark yapımı, 10 R 6/6 (light red) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, orta pişirilmiş (bkz. Lev.V/1,g).

Paraleller: Amuq: Braidwood, Fig. 336/2.

Levha V/1: Bkz. Lev.IV.

Levha V/2: Bkz. Lev.VI/1-7.

Levha VI:

- 1) Çark yapımı, 10 R 6/8 (light red) renkte hamurlu, katkısız, hamurunun renginde astarlı, iç ve dış yüzey pişme nedeniyle turuncudan griye değin değişen renkte, dış yüzeyde parlaklık görülür, orta pişirilmiş (bkz. Lev.V/2,a)

Paralel: Tell Chuera: Kühne, Abb. 11.

- 2) Çark yapımı, 10 R 6/8 (light red)renkte hamurlu, çok ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, iç ve dış yüzey pişme nedeniyle turuncudan siyaha değişen renkte, kötü pişmiş (bkz. Lev.V/2,b).

Paraleller: Tell Jidle: Mallowan-Cruikshank^b, Fig. 9/6.; Tell Chuera:Kühne, Abb. 12,13,83.

- 3) Çark yapımı, 10 R 6/8 (light red) renkte hamurlu, katkısız, hamurunun renginde astarlı, dış yüzey parlaktır ve pişme nedeniyle bazı yerlerinde gri-lik görülür, iyi pişirilmiş (bkz. Lev. V/2,c).

Paraleller: Harran: Prag, Fig. 7/36,37, Pl. XXXIVA;
Tell Chuera: Kühne, Abb. 82,84.

- 4) Çark yapımı, 10 R 6/8. (light red) renkte hamurlu, çok ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, iç ve dış yüzeyde pişme nedeniyle turuncudan griye değişen renk görülür ve parlaklık vardır, kötü pişirilmiş (bkz. Lev.V/2,d).

5) Çark yapımı, 10 R 6/8 (light red) renkte hamurlu, katkısız, hamurunun renginde astarlı, iç ve dış yüzey turuncudan siyaha değişen renkte ve parlaklık görülür, kötü pişirilmiş (bkz. Lev.V/2,)

Paraleller: Tell brak: Mallowan^c Pl. XXXIV/4.; Tell Chuera:Kühne, Abb. 93.

6) Çark yapımı, 7,5 YR 8/4 (pink) renkte hamurlu, çok ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dış yüzeyde parlaklık görülür, iyi pişirilmiş (bkz. Lev. V/2,e).

Paralel: Tell Chuera: Kühne, Abb. 6.

7) Çark yapımı, 10 R 4/4 (weak red) renkte hamurlu, çok ince kum katkılı, kötü pişme nedeniyle iç ve dış yüzey bütünüyle gri renkte, yüzeyde parlaklık görülür. Bkz. Lev. V/2, f.

Paraleller: Tell Chuera: Kühne, Abb. 3; Harran:Prag, Fig. 7/27.

8) Çark yapımı, 5 Y 7/2 (light red) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, 5 Y 2,5/2 (black) renkte boyalı, iyi pişirilmiş, (bkz. Lev.VII/1,a).

Paraleller: Lidar: Hauptmann, Res. 12.; Harran:Prag, Fig. 8/52,53.; Tell Chuera: Kühne, Taf. 33.

9) Çark yapımı, 10 YR 8/4 (very pale brown) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, 10 R 4/4 (weak red) renkte boyalı, iyi pişirilmiş,

(bkz. Lev.VII/1,b).

- 10) Çark yapımı, 10 YR 8/4 (very pale brown) renkte hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, 10 R 5/4 (weak red) renkte boyalı, iyi pişirilmiş.
- 11) Çark yapımı, 10 YR 8/4 (very pale brown) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, 5 YR 4/4 (reddish brown) renkte boyalı, iyi pişirilmiş, (bkz. Lev.VII/1,c).

Levha VII/1:

- a-c için bkz. Lev.VI/8-9,11.
- b) Çark yapımı, 7,5 YR 8/4 (pink) renkte hamurlu, ince kum katkılı, içi hamurunun renginde, dışı 5 Y 7/2 (light grey) renkte astarlı, 5 Y 2,5/2 (black) renkte boyalı, orta pişirilmiş.
- e) Çark yapımı, 7,5 YR 8/4 (pink) renkte hamurlu, ince kum katkılı, içi hamurunun renginde, dışı 2,5 Y 8/2 (white) renkte astarlı, 2,5 YR 2,5/4 (dark reddish brown renkte boyalı, iyi pişirilmiş, (bkz. Lev.VII/1,e)
- Paraleller: Harran: Prag, Fig. 8/47., Pl. XXXIVB;
Tell Chuera: Kühne, Taf. 34,35,36/1-3.
- f) Çark yapımı, 10 YR 8/4 (very pale brown) renkte hamurlu, ince kum katkılı, içi hamurunun renginde, dışı 2,5 Y 8/2 (white) renkte astarlı, 5 Y 2,5/2 (black) renkte boyalı, iyi pişirilmiş.

- g) Çark yapımı, 2,5 YR 6/4 (light reddish brown) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, 10 R 4/4 (weak red) renkte boyalı, iyi pişirilmiş,
Paraleller: Tell Brak ve Chagar Bazar: Mallowan^c, Pl. XLIII/1-4.; Zibinu Höyük: Dönmez-Brice, Pl. XXVIII/B.

Levha VII/2:

- a) Çark yapımı, 2,5 Y 8/4 (pale yellow) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, 10 R 6/8 (light red) renkte boyalı, iyi pişirilmiş.
Paraleller: Lidar: Hauptmann, Res. 13.
- b) Çark yapımı, 10 YR 8/4 (very pale yellow) renkte hamurlu, ince kum katkılı, 2,5 Y 8/2 (white) renkte astarlı, 10 R 5/4 (weak red) renkte boyalı, iyi pişirilmiş.
Paraleller: Lidar: Hauptmann, Res. 13.
- c) Çark yapımı, 7,5 YR 8/4 (pink) renkte hamurlu, orta kum katkılı, içi hamurunun renginde, dışı 2,5 Y 8/2 (white) renkte astarlı, 7,5 YR 4/6 (strong brown) renkte boyalı, iyi pişirilmiş.
Paraleller: Tell Chuera: Kühne, Abb. 375,377.
- d) Çark yapımı, 10 YR 8/4 (very pale brown) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, 10 R 5/4 (weak red) renkte boyalı, iyi pişirilmiş.
Paraleller: Lidar: Hauptmann, Res. 13.

e) Çark yapımı, 7,5 YR 8/4 (pink) renkte hamurlu, ince kum katkılı, içi hamurunun renginde, dışı 2,5 Y 8/4 (pale yellow) renkte astarlı ve açkılı, 5 YR 4/4 (reddish brown) renkte boyalı, iyi pişirilmiş.

Paralel: Lidar: Hauptmann, Res. 13.

f) Çark yapımı, 2,5 Y 8/4 (pale yellow) renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, 10 R 6/8 (light red) renkte boyalı, iyi pişirilmiş.

ORTA ASSUR VE YENI ASSUR KRALLAR LİSTESİ

I. Aşşur-Uballit	1365-1330
Enlil-nirari	1329-1320
Arik-den-ili	1319-1308
I. Adad-nirari	1307-1275
I. Şulmanuşerid (Şalmaneser)	1274-1245
I. Tukulti-Ninurta	1244-1208
Aşşur-nadin-apli	1207-1204
Enlil-kudur-usur	1197-1193
Ninurta-apal-ekur	1192-1180
I. Aşşur-dan	1179-1134 ?
Ninurta-tukulti-Aşşur	?
Aşşur-reş-işi	1133-1116
I. Tukulti-apil-eşarra (Tiglath-pileser)	1115-1077
II. Aşharid-apal-Ekur	?
II. Aşşur-rabi	1010-970
II. Aşşur-reş-işi	?
II. Tukulti-apil-eşarra (Tiglath-pileser)	966-935
II. Aşşur-dan	934-912
II. Adad-nirari	911-891
II. Tukulti-Ninurta	890-884

II. Aşşur-nasir-apli (Aşur-nasir-pal)	883-859
III. Şulmanuşerid (Şalmaneser)	858-824
V. Şamşı-Adad	823-811
III. Adad-nirari	810-783
IV. Şulmanuşerid (Şalmaneser)	782-772
Aşşur-dan-ili	771-754
X. Aşşur-nirari	753-746
III. Tukulti-apil-eşarra (Tiglath-pileser)	745-727
V. Şulmanuşerid (Şalmaneser)	726-722
II. Şarru-kin (Sargon)	721-705
Sin-ahhe-eriba (Sennacherib)	704-681
Aşşur-aha-iddin (Asarhaddon)	680-669
Aşşur-ban-apli (Aşurbanipal)	668-626
Aşşur-etillu-ili	625-623 ?
Sin-şar-işkun	622 ? - 612
Aşşur-uballit	611-610

LEVHALAR VE HARİTALAR LİSTESİ

Levha I:

Harran'daki Derin Sondaj'ın batı kesiti (Prag, fig.3).

Levha II:

Aşağı Yarımca (1-2,4-10) ve Yukarı Yarımca (3) Halaf Keramikleri.

Levha III/1:

Aşağı Yarımca (a,c-h) ve Yukarı Yarımca (b) Halaf keramikleri.

Levha III/2:

Aşağı Yarımca (a-b,d-f), Parapara (c) Halaf keramikleri ve Parapara (g) Obeyd keramiği.

Levha IV:

Aşağı Yarımca (1-2,5-10), Yukarı Yarımca (3) ve Sultantepe (4) "plain simple ware" türünde keramikler.

Levha V/1:

Aşağı Yarımca, Yukarı Yarımca ve Sultantepe "plain simple ware" türünde keramikler.

Levha V/2:

Aşağı Yarımca ve Yukarı Yarımca "metallic ware" türünde keramikler.

Levha VI:

Aşağı Yarımca (1-2,5), Yukarı Yarımca (3-4,6-7)

"metallic ware" türünde keramikler ve Aşağı Yarımca (8), Parapara (9,11) "smeared wash ware" türünde keramikler ile Yukarı Yarımca (10) Habur keramiği.

Levha VII/1:

Aşağı Yarımca (a), Parapara (b-d) ve Sultantepe (g)

"smeared wash ware" türünde keramikler.

Levha VII/2

Aşağı Yarımca (a-b,e) ve Parapara (c-d,f) boya bezemeli keramikler.

Levha VIII/1:

Harran surlarının doğudan görünüşü.

Levha VIII/2:

Harran surlarının güneydoğudan görünüşü.

Levha IX/1:

Harran Höyüğü'nün kuzeyden görünüşü.

Levha IX/2 :

Harran Höyüğü'nden Ulu Cami ve Ortaçağ şehri kalıntılarının görünüşü, güneyden.

Levha X/1:

Harran kent planı (Yardımcı^c, Plan 1).

Levha X/2:

Harran Höyüğü'nün topografik planı (Yardımcı^c, Plan 2).

Levha XI:

Harran kent planı (Lloyd-Brice, fig. 3).

Levha XII/1:

Harran Halep Kapısı.

Levha XII/2:

Urfa Müzesi'ndeki Harran'da bulunmuş Nabu-na'id
Stellerinden biri.

Levha XIII/1:

Sam'al (Zingirli) kent planı (Naumann, res. 298).

Levha XIII/2:

Hadatu (Arslantaş) kent planı (Naumann, res. 300).

Levha XIV/1:

Harran'daki tapınağın betimlendiği Septimus Severus
Dönemi'ne ait bir sikke (Hill, Pl. XII/4).

Levha XIV/2:

Aşağı Yarımca Sin Steli (Lloyd-Brice, Pl. X/3).

Levha XIV/3:

Sultantepe Sin Steli (Lloyd-Gökçe, fig. 6).

Levha XV/1:

Hafaje Sin Tapınağı'nın, Tabaka I (yakl. 3100)'deki
durumunu gösterir plan (Amiet, fig. 15).

Levha XV/2:

Hafaje Sin Tapınağı'nın, Tabaka IV (yakl. 2900)'deki
durumunu gösterir plan (Amiet, fig. 16).

Levha XVI/1:

Assur Sin-Şamaş Tapınağı'nın Orta Assur ve Yeni Assur'daki durumunu gösterir plan (Haller-Andrae, Taf. 17).

Levha XVI/2:

Assur Sin-Şamaş Tapınağı'nın Yeni Assur Dönemi planı (Lloyd^b, fig. 128).

Levha XVI/3:

Dur-Şarrukin Saray şapellerinin planı (Parrot, fig. 10/c).

Levha XVI/4:

Dur-Şarrukin Saray şapellerinden Sin Şapeli'nin detay planı (Loud, fig. 98).

Harita I:

Harran'ın Kuzey Mezopotamya'daki konumu ve Mezopotamya yolları.

Harita II:

Harran Ovası'nın topografik haritası ve höyükleri.

Harita III:

Eski Babil Dönemi ticaret yolları (Hallo, fig. 6).

Harita IV:

Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya I. binyıl merkezleri.

Harita V:

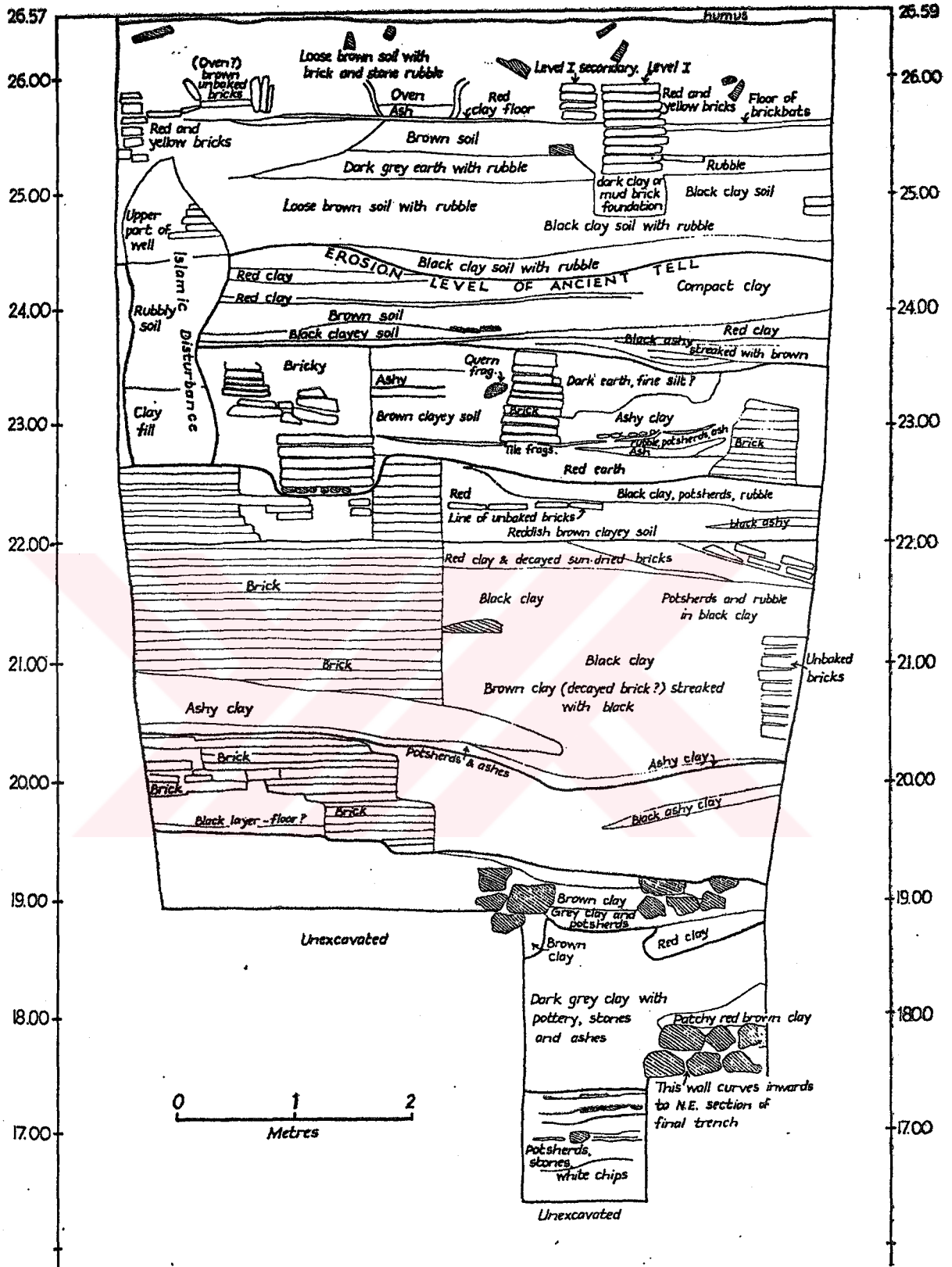
Halaf kùltür merkezleri ve yayılımı.

Harita VI:

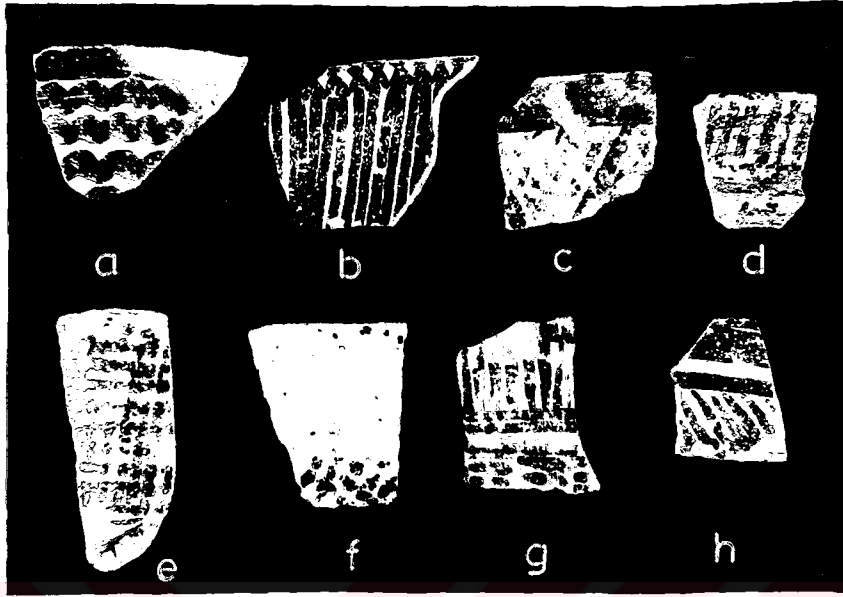
Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotanya İlk Tunç Çağ Merkezleri ve yayılımı.

Levha I

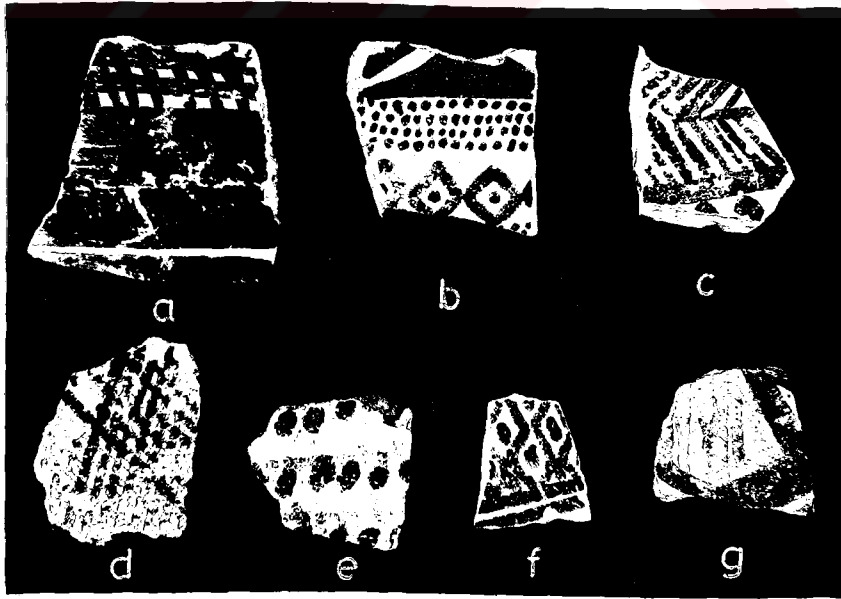

Harran Derin Sondajın batı kesiti

1

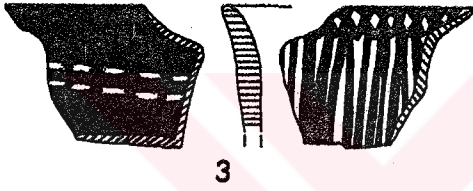
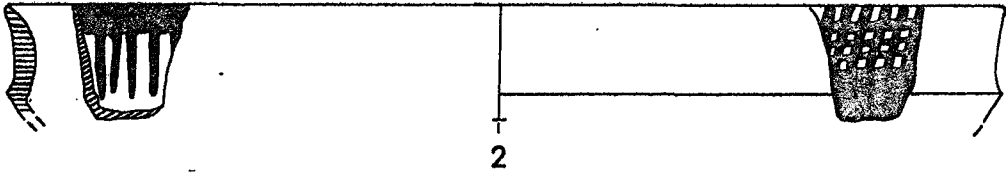
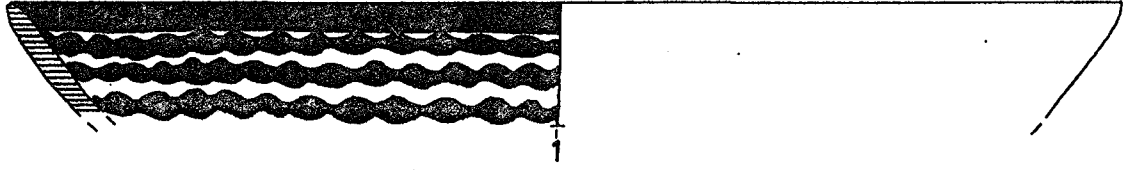
Harran Ovası Halaf keramikleri

2

Harran Ovası Halaf keramikleri

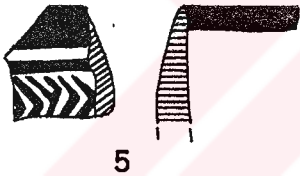
Levha II

3

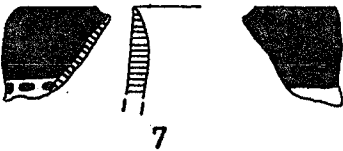
4

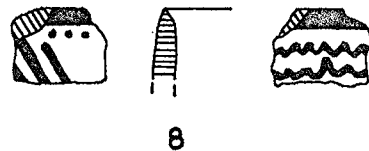
5

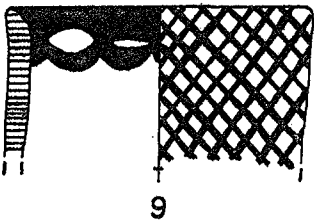
6

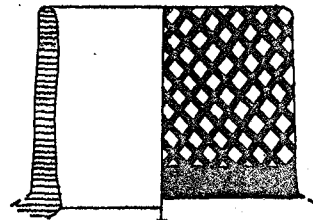
7

8

9

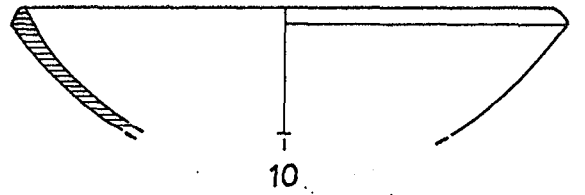
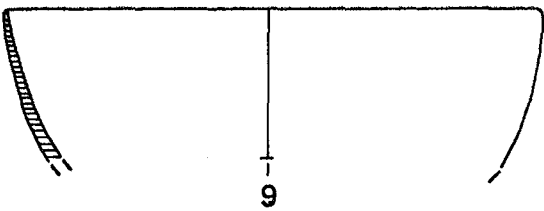
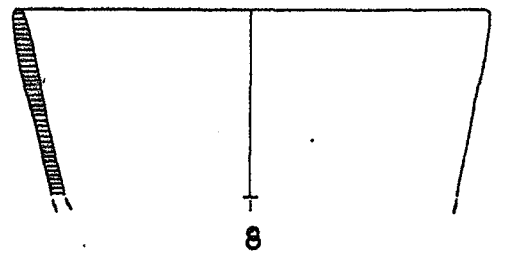
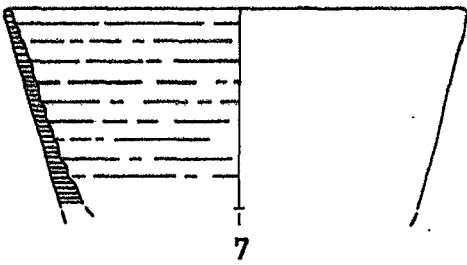
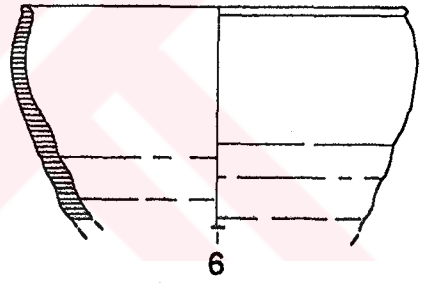
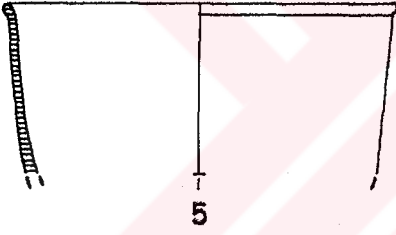
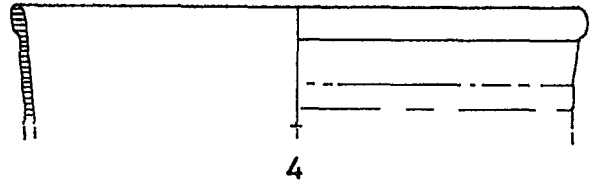
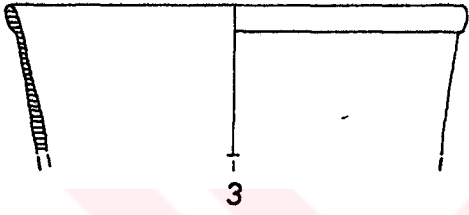
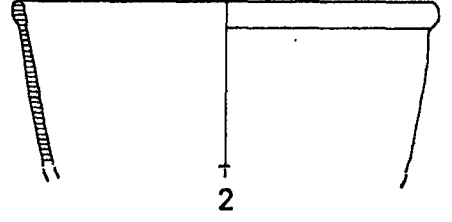
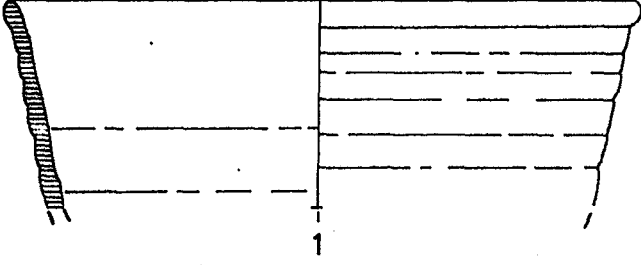

10

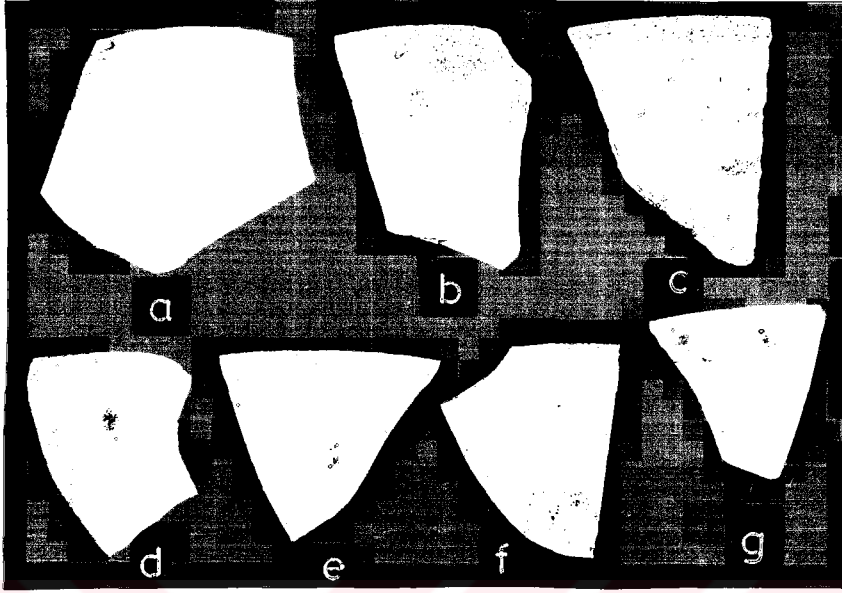
Harran Ovası Halaf yüzey keramikleri

Levha IV

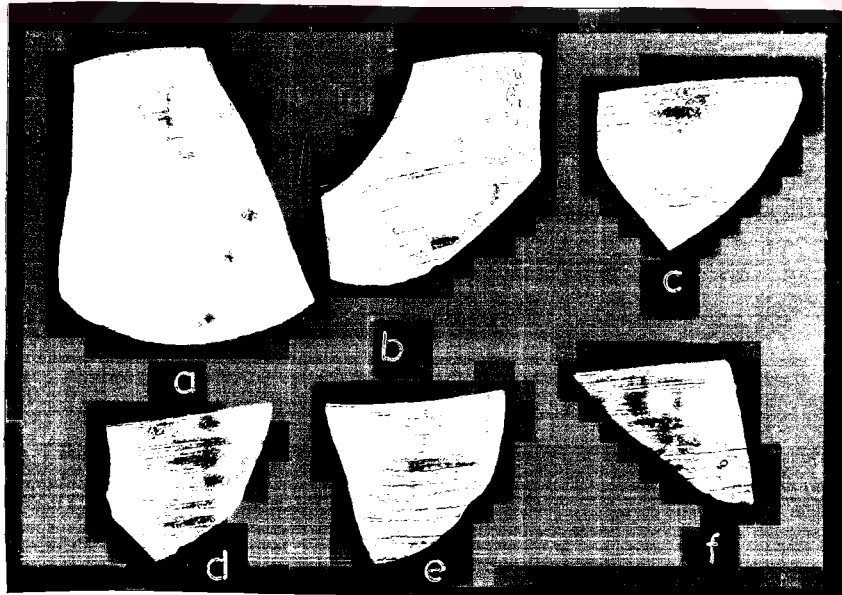
0 5cm.

Harran Ovası İlk Tunç Çağ yüzey keramikleri

1

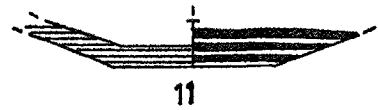
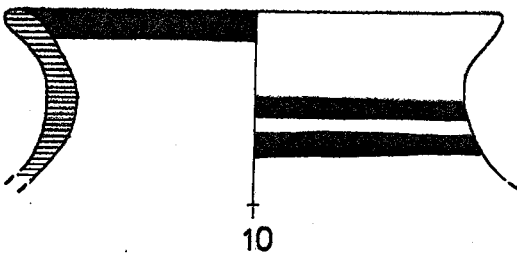
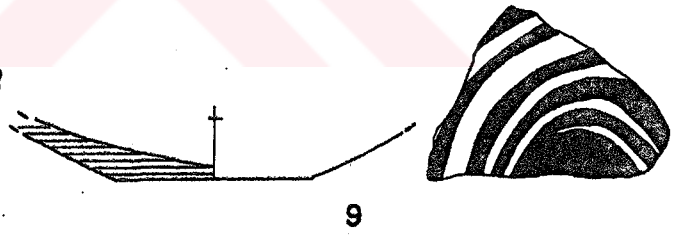
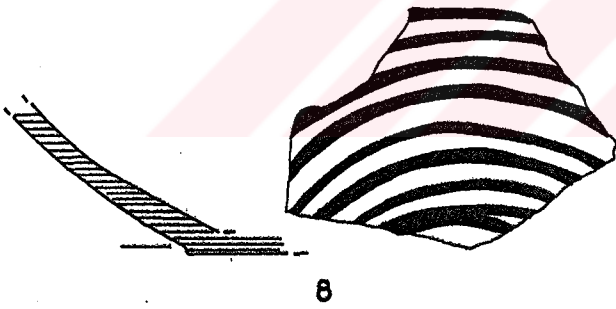
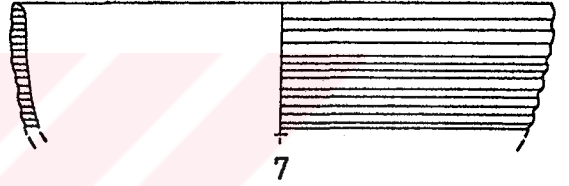
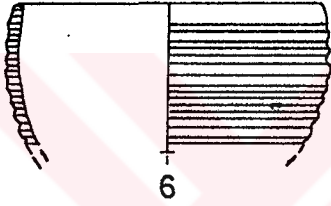
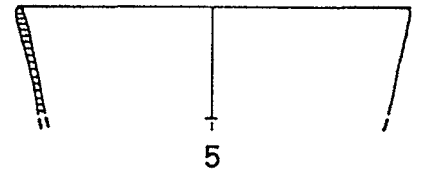
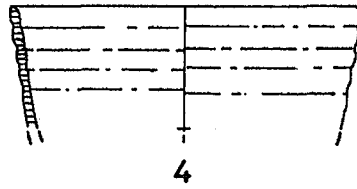
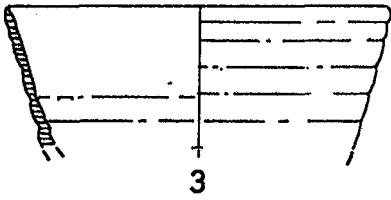
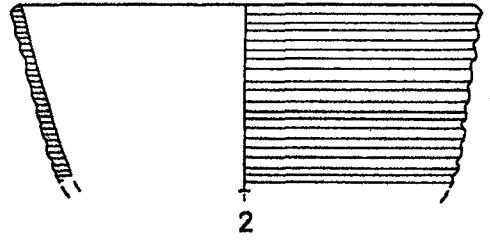
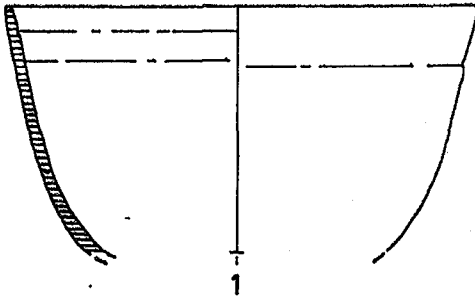
Harran Ovası İlk Tunç Çağ keramikleri

2

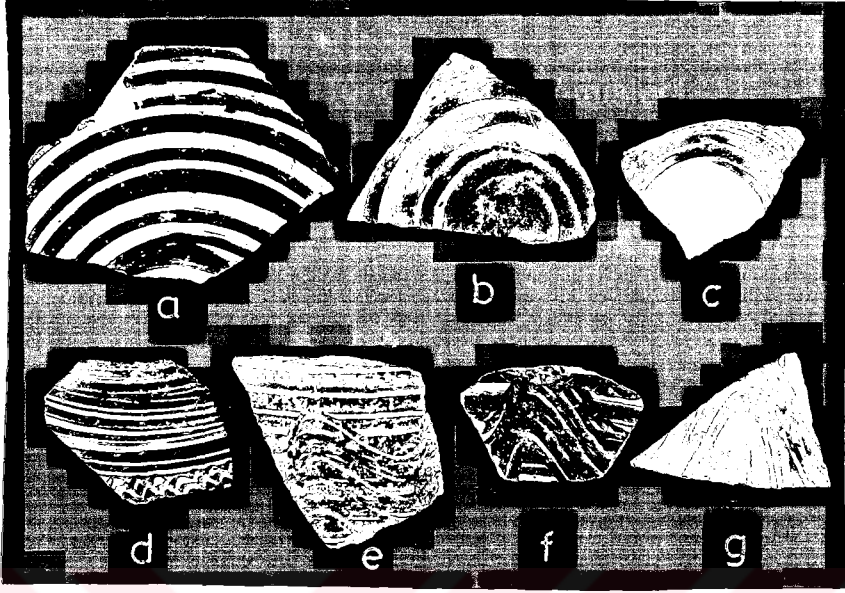
Harran Ovası İlk Tunç Çağ keramikleri

Levha VI

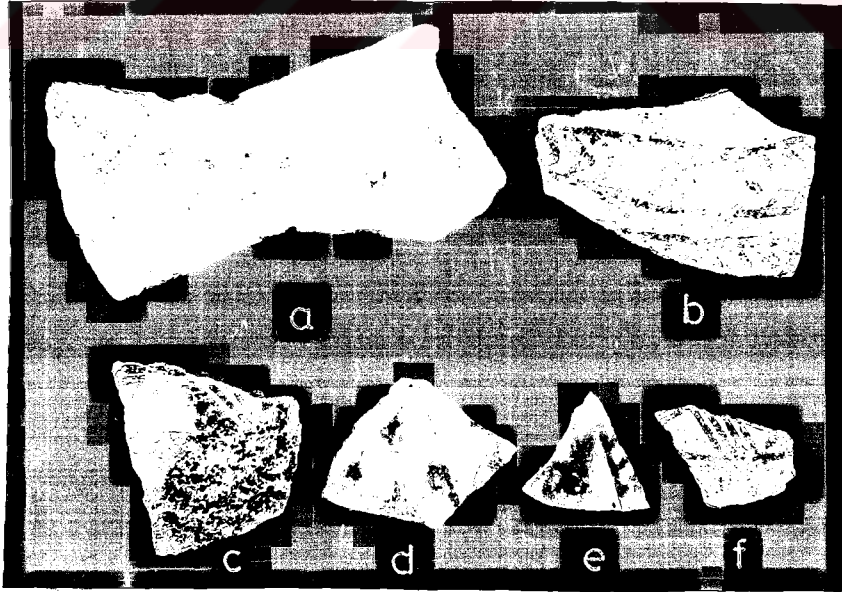
0 5cm.

Harran Ovası İlk Tunç Çağ yüzey keramikleri

1

Harran Ovası İlk Tunç Çağ keramikleri

2

Harran Ovası İlk Tunç Çağ keramikleri

1

Harran surları, doğudan

2

Harran surları, güneydoğudan

1

Harran Höyüğü

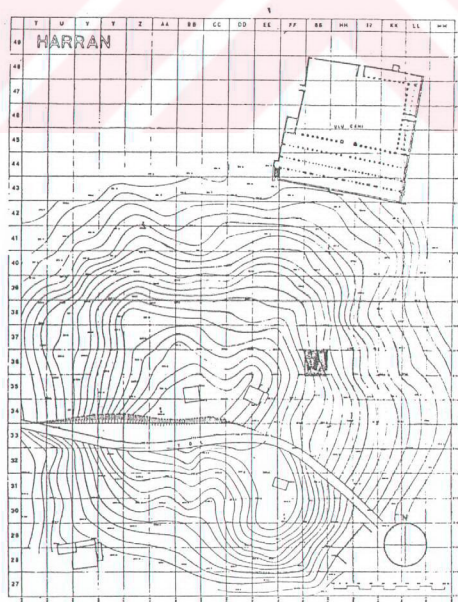

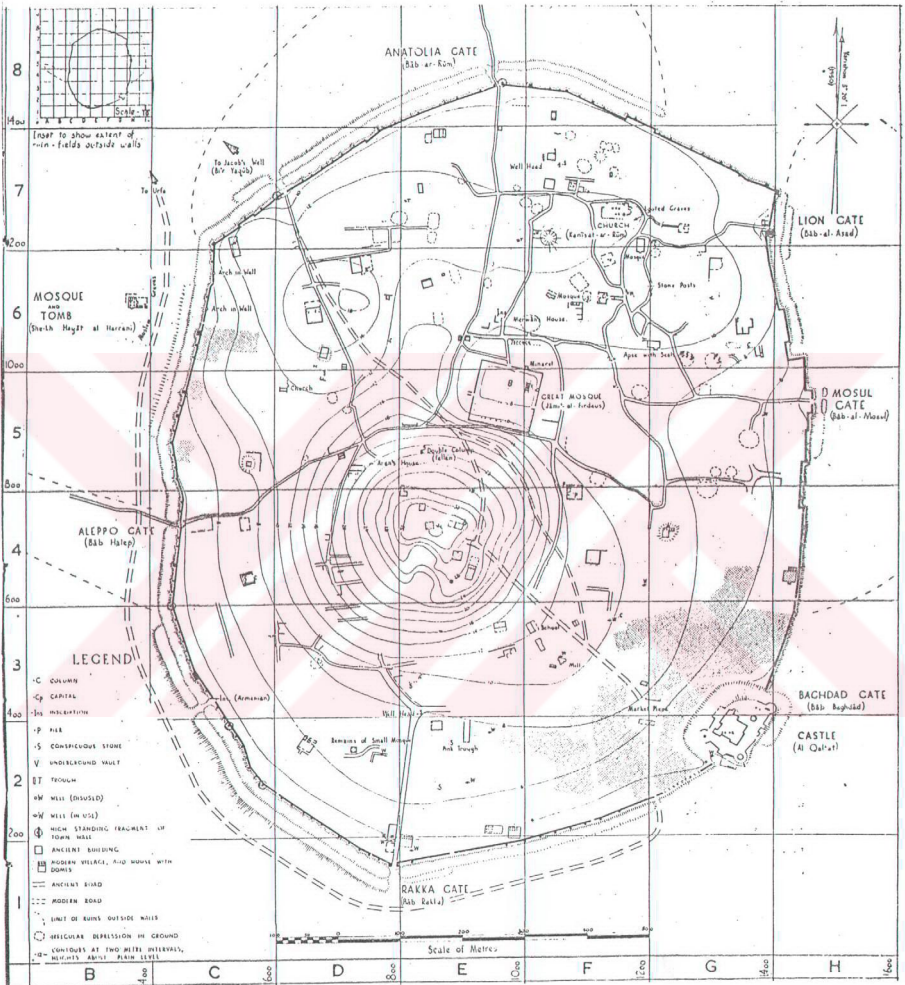
2

Harran Höyüğü'nden Ulu cami ve kent

1
Harran kent planı

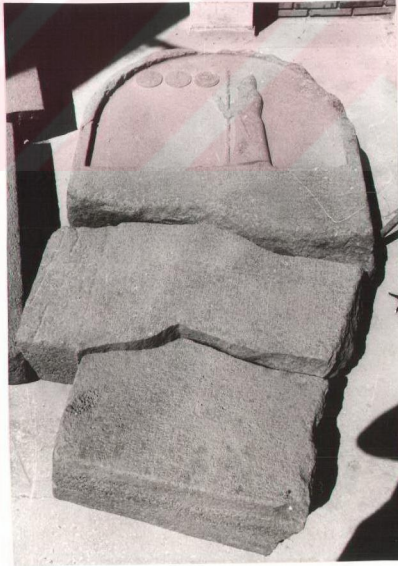

Harran kent planı

1

Harran, Halep Kapısı

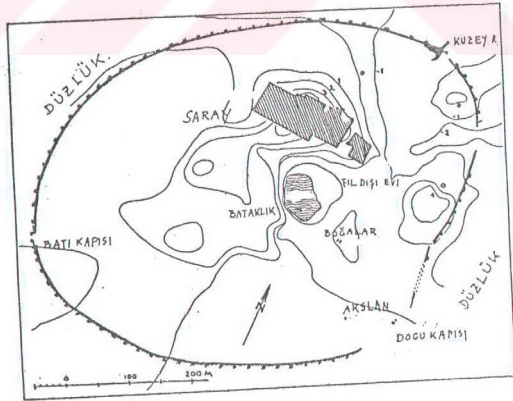

2

Nabu-na'id steli

1
Zincirli kent planı

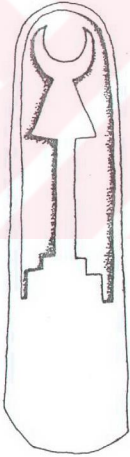

2
Arslantaş kent planı

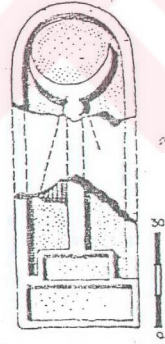
1

Sikke üzerindeki Harran Ay Tapınağı betimi

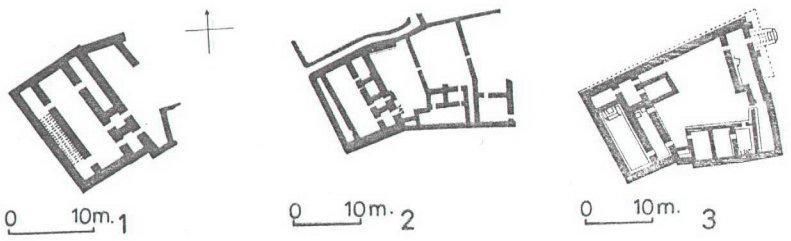
2

Asağı Yarımca Sin steli

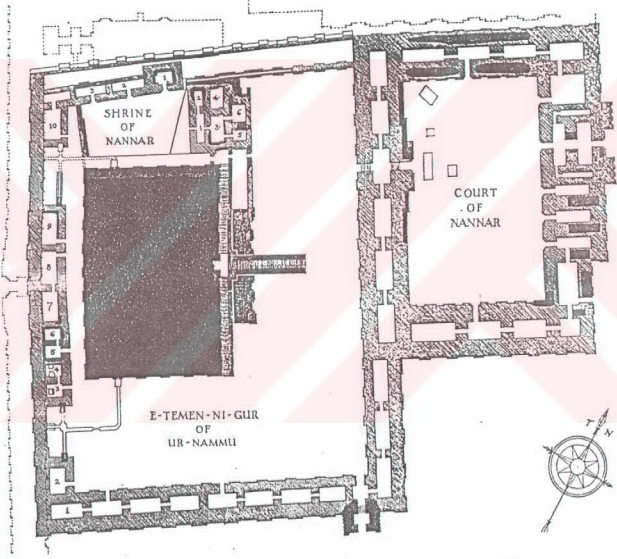

3

Sultantepe Sin steli

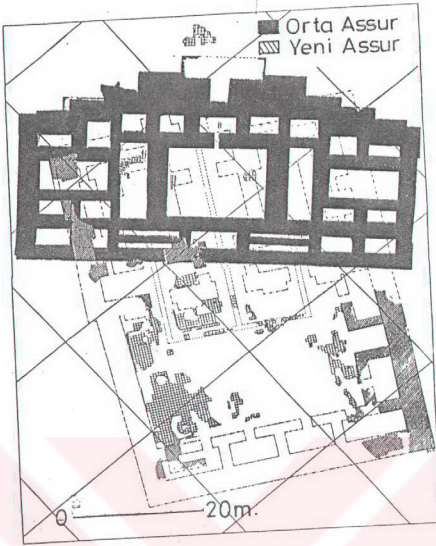

Hafaje Sin Tapınakları

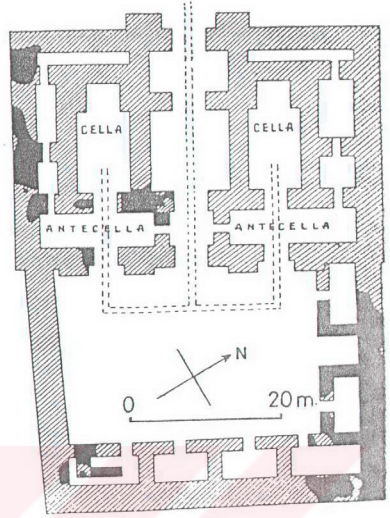

4

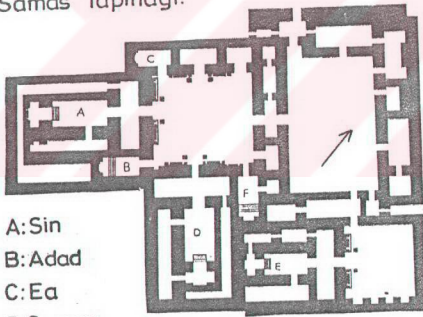
Ur Ziggurat ve Sin(Nannar) kutsal alanı

1
Assur, Orta ve Yeni Assur Dönemi Sin-
Şamaş Tapınağı.

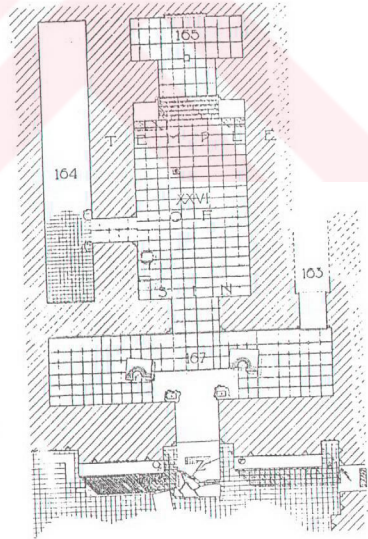

2
Assur Yeni Assur Dönemi Sin-
Şamaş Tapınağı

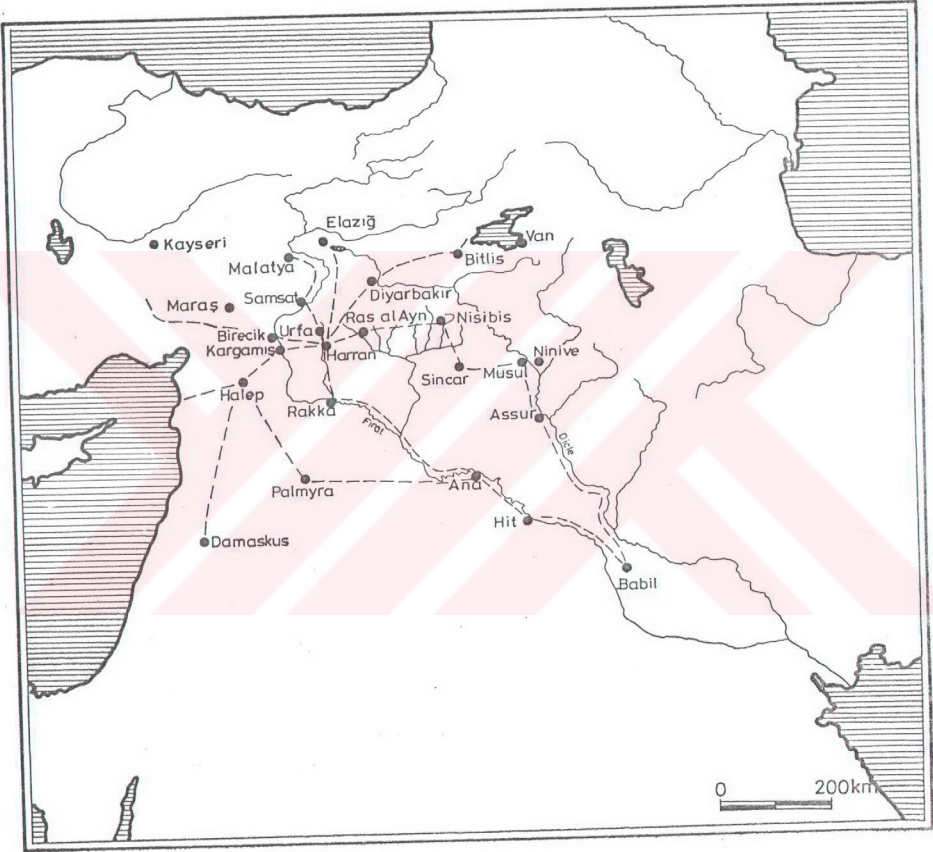
- A: Sin
B: Adad
C: Ea
D: Şamaş
E: Ningal
F: Ninurta

3
Dur Şarrukin saray şapelleri

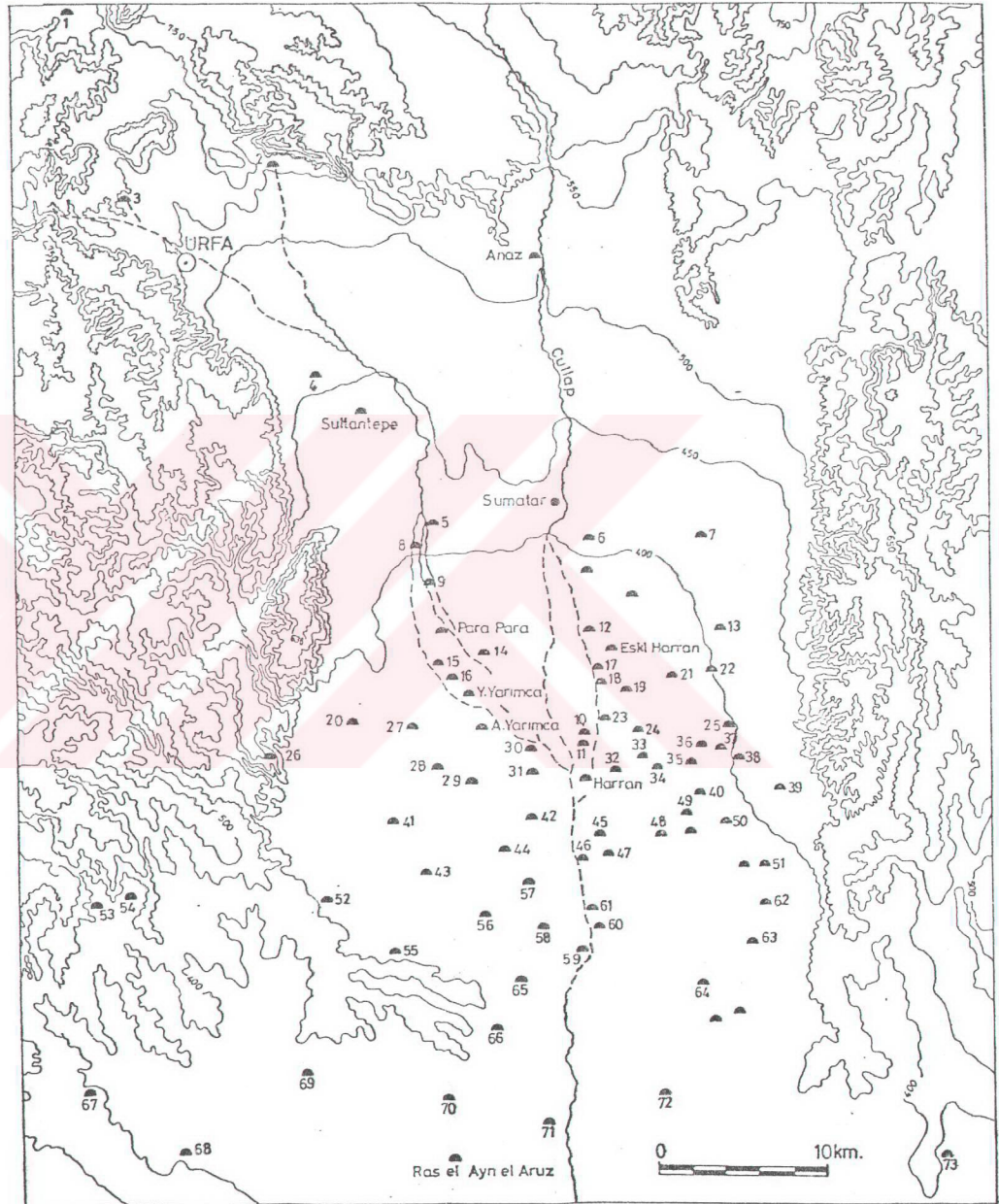
4
Dur Şarrukin Sin şapeli

Harita I

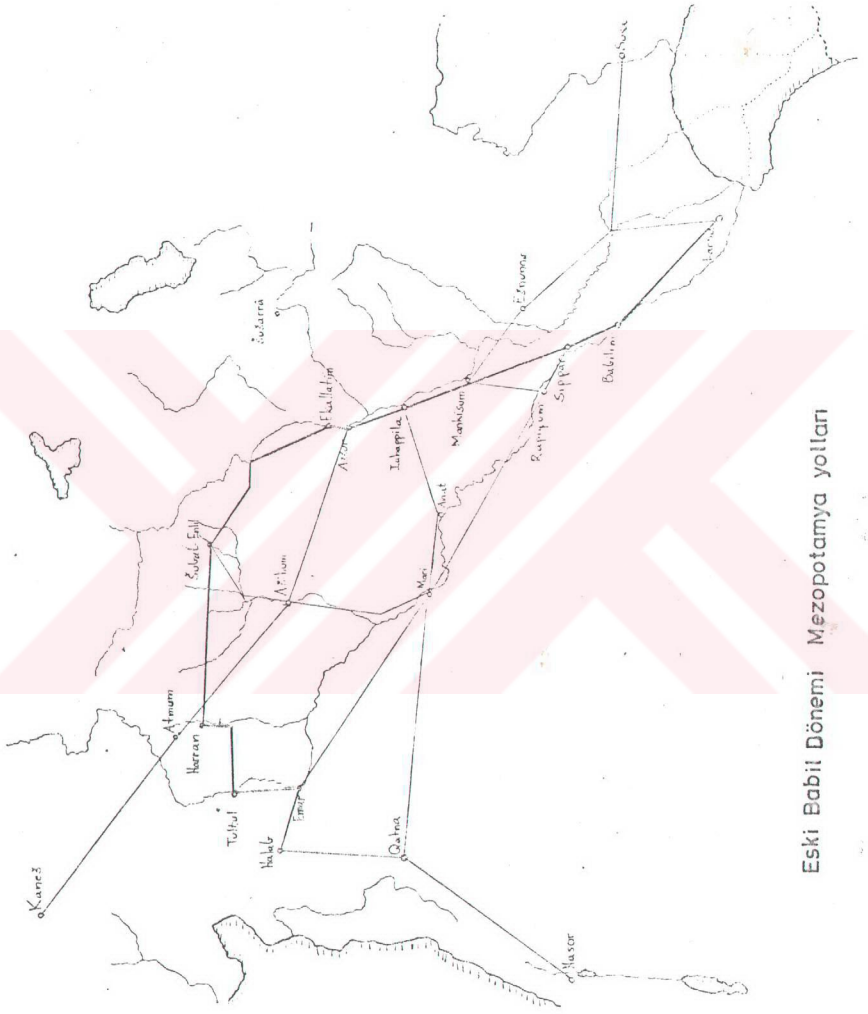
Tarihi doğal yollar

1 Kızılhöyük	45 Telmağrun
2 Germuş	46 Telşinan
3 Direkli	47 K. Medinetelrar
4 Çamurlu	48 Resmelfeyz
5 Bozhöyük	49 Şuvat
6 Telavar	50 Geltas
7 B. Celle	51 Resmelsayt
8 Resmelhamar	52 Dorumali
9 Telbağdat	53 Beyköy
10 Telhunt	54 Biryakup
11 Rihayat	55 Demirci
12 Sıvacık	56 Kubbehidir
13 Telşeb	57 Koran
14 Vahşiye	58 Gentari
15 Ahmetkara	59 A. Dibat
16 Tozluca	60 Y. Dibat
17 Aşık	61 Seferköyü
18 Telnasır	62 Hizon
19 Nassar	63 Semseltin
20 Telesvet	64 Birdelet
21 Cigeymaniye	65 Y. Harbetil Salım
22 Telçeme	66 Herbetesidda
23 Kırmilla	67 Hanköy
24 Şüküralli	68 Telüddügil
25 Ebuhezef	69 Cumanbey
26 A. Çimbalat	70 Munbalih
27 Koruklu	71 Tel Abyat
28 Akçere	72 İsvi
29 Şehrince	73 Til Muheysin
30 Keberli	
31 Telhadar	
32 İmambakır	
33 Taylip	
34 Melha	
35 Resmelüta	
36 Telganem	
37 Ümmübusat	
38 Meşrefe	
39 Hadova	
40 Birşahan	
41 Y. Telfidan	
42 Goyda	
43 A. Telfidan	
44 Telhalip	

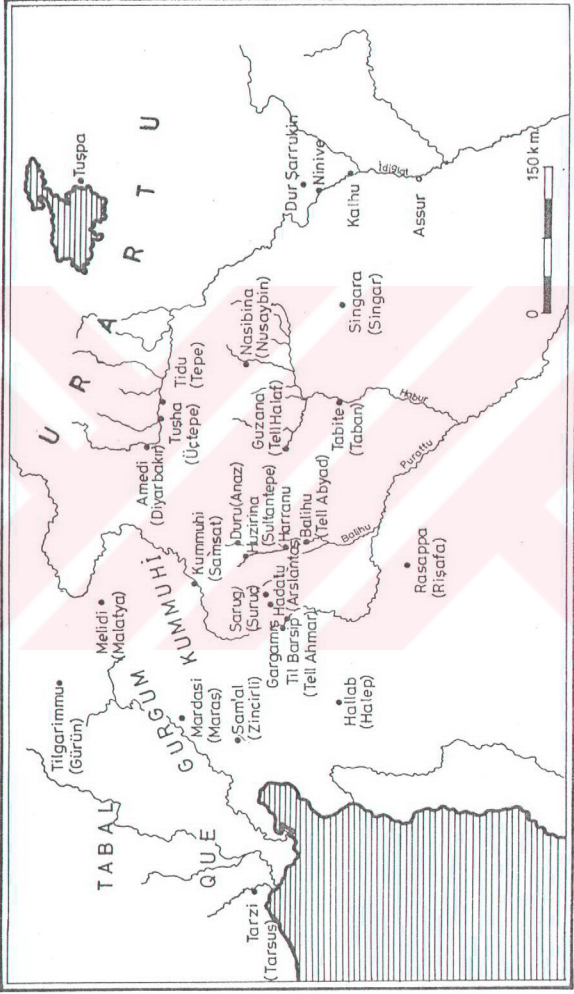
Harran ovası ve höyükleri

Harita III

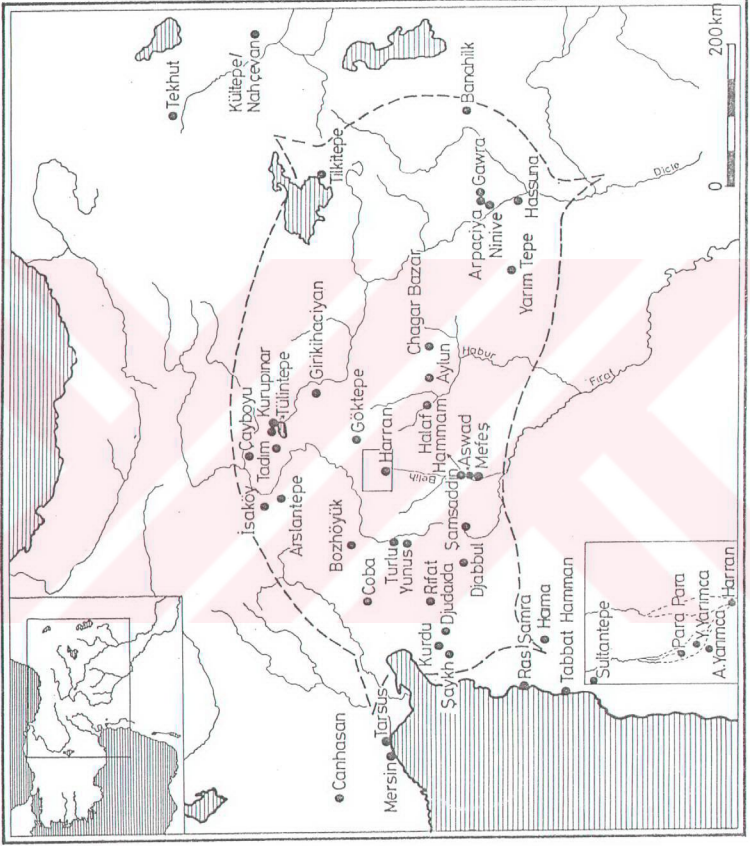
Eski Babil Dönemi Mezopotamya yolları

Harita IV

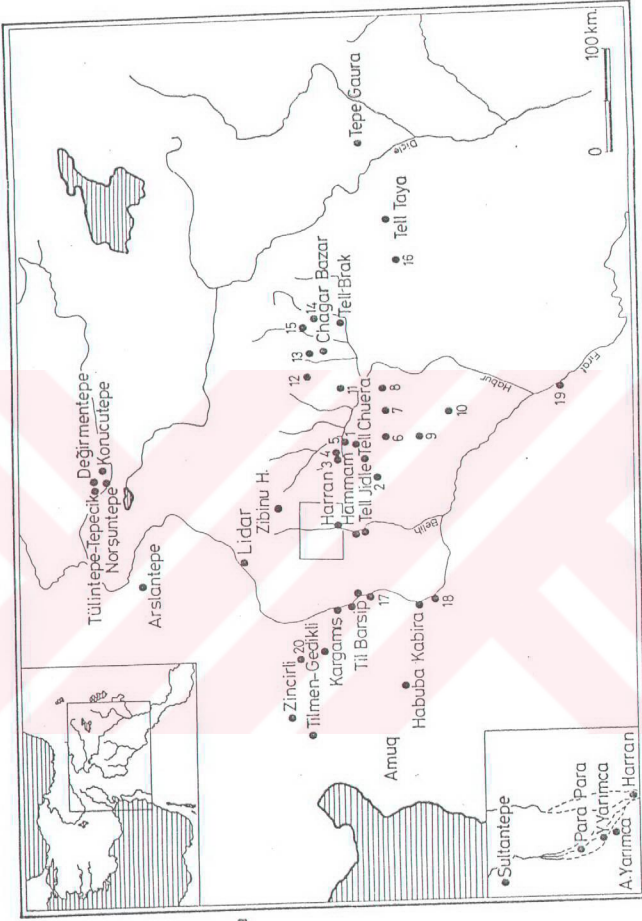

Kuzey Suriye I.binyıl merkezleri

Harita V

Halaf kültürü yayılımı ve merkezleri

- 1 Tell Abu Schachat
- 2 Tell Dehliz
- 3 Tell Gle'a
- 4 Tell Hanzir
- 5 Tell Bogha
- 6 Tell Mabituh-Bati
- 7 Tell Magher
- 8 Tell Mabituh-Doğu
- 9 Tell Muazzar
- 10 Tell Mahlet ed Deru
- 11 Tell Bedar
- 12 Tell Aitun
- 13 Tell Girmahir
- 14 Tell Arbit
- 15 Tell Mozan
- 16 Tell Choschi
- 17 Tell Amarna
- 18 Tell Selenkahiye
- 19 Tell Aschara
- 20 Tell Kara Hasan

Kuzey Suriye İlk Tunç Çağ merkezleri